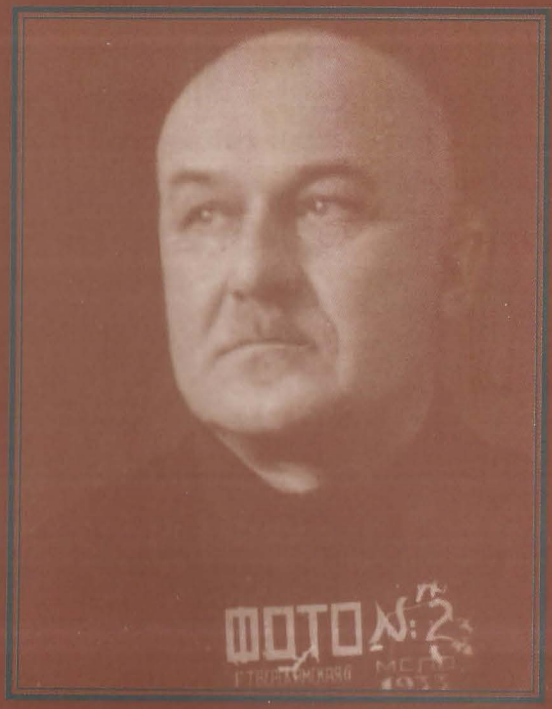
ARSEN AVAGYAN

KARANLIKTA KALMIŞ BİR EYLEMCİ: İTTİHATÇI KOMÜNİST SALİH ZEKİ (KUŞARKOV)

SOSYAL TARİH YAYINLARI

İTTİHATÇI KOMÜNİST SALİH ZEKİ (KUŞARKOV) • ARSEN AVAGYAN

KARANLIKTA KALMIŞ BİR EYLEMCİ: İTTİHATÇI KOMÜNİST SALİH ZEKİ (KUŞARKOV)

ARSEN AVAGYAN

SOSYAL TARİH YAYINLARI

© TÜSTAV İktisadi İşletmesi
Bu yapıtın telif hakları TÜSTAV İktisadi İşletmesine aittir,
izin alınmadan kullanılamaz.

Baskıya hazırlık: Gönül Göner

İstanbul Ocak 2020

ISBN: 978-605-4513-47-5

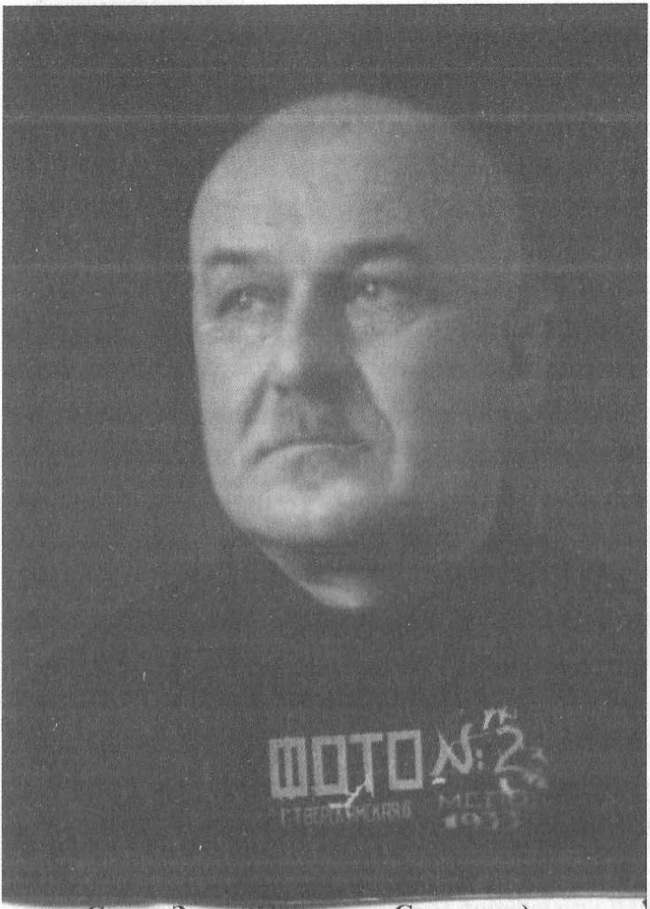
Sertifika No: 43438

TÜSTAV İktisadi İşletmesi
Meşrutiyet Mahallesi, Hacı Mansur Sokak
No: 10 A Blok Kat:3 No: 64 34363
Şişli-İstanbul
Tel: (+90) 212 237 98 92
http://www.tustav.org
e-posta: bilgi@tustav.org

Baskı ve cilt:
İnkılap Kitabevi Baskı Tesisleri (Sertifika No: 44066)
Çobançeşme Mah. Altay Sok. No: 8
Yenibosna - Bahçelievler / İstanbul
Tel: 0212 496 11 11

KARANLIKTA KALMIŞ BİR EYLEMCİ: İTTİHATÇI KOMÜNİST SALİH ZEKİ (KUŞARKOV)

ARSEN AVAGYAN

Салих-Зекки(Кушарков Сали-зеки)

SUNU

Arsen Avagyan, yalnızca Türkiye komünist hareketi tarihinde değil, ama aynı zamanda Türkiye tarihinde ve Ermeni soykırımında çok tartışmalı bir yere sahip Deyr-ül Zor mutasarrıfı, Türkiye Komünist Teşkilâtı kurucu-yöneticisi Salih Zeki'nin yaşam öyküsünü, Ekim Devrimi'yle yaşadığı büyük dönüşümle birlikte ele alıyor. İlk kez Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) ve Rusya Devlet Siyasî ve Sosyal Tarih Arşivi (RGASPİ) belgelerini kullanarak Salih Zeki'nin gerçek doğum ve ölüm tarihleriyle birlikte kimliğini ve kişiliğini irdeliyor, yürüttüğü çalışmalar hakkında kapsamlı bilgi veriyor.

Belgelerin yanı sıra geniş bir bibliyografya çalışmasının ürünü olan çalışmasında Arsen Avagyan'ın gönderme yaptığı bir dizi Ermenice tarih çalışması ve anı hakkında da Türkiyeli okur ilk kez bilgi sahibi oluyor. Arsen Avagyan bu önemli çalışmasıyla genel olarak Ermeni soykırımı ve Türkiye'nin kuruluş süreci hakkındaki tarih yazımına da son derece özgün katkılardan birini sunmaktadır.

Kitabın eklerinde yer alan Salih Zeki'nin özgeçmiş belgesinden, onun TKP kuruculuğundan önce Azerbaycan Devrimi'nde çok önemli bir rol oynadığını, devrimci komite içinde yer aldığını ve Rusya Komünist Partisi (Bolşevik) üyesi olduğunu da öğreniyoruz.

TKP'nin kuruluş sürecinin başlangıcının 100. yıldönümüne denk gelen 2020 yılı başlarında yayınladığımız bu çalışmada 1936 yılında Mustafa Suphi ve arkadaşları hakkında "15'ler hatırasına" adıyla yayınlanan makale derlemesine [Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar (1925-1936)*, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 618 ve devamı] Salih Zeki "Subhi Yoldaş ve 16 Şehitler" başlıklı Türkçe bir makale yazdıysa da, onun makalesine kitapta yer verilmemişti ve "derlemeye girmemiş bir makale" notuyla ayrı olarak dosyaya konmuştu[1]. Bu makale derlemesinin kapağı, arşiv bilgisi ve asıl belgenin daktilosunun kopyası da ilk kez bu kitapla birlikte yayınlanmış oluyor.

Erden Akbulut
Ocak 2020

1 RGASPİ, f. 532, op. 4, d. 395, ss. 1-092 arka.

Önderlere ve siyasetçilere göre, eylemciler üçüncü ve dördüncü planda kalırlar. Adları, tarihte ancak belirli bir olay veya olgu ile anılır. Eylemciler genel olarak siyasetçiler tarafından kullanılır ve onların kadrolarında yer alırlar. Tarihte eylemcilikten siyasetçiliğe geçen ve üst seviyelere ulaşan, hatta büyük önder haline gelen kişiler de vardır. Önemli örneklerden biri Sovyet lideri İosif Stalin'dir. Devrimciliğe eylemcilikten başlayarak Rus devrim tarihine adım atan Stalin[2] sonunda dünyanın en tanınmış ve güçlü liderlerinden biri oldu. Eylemcilerden bazıları da siyasete girmeden aynı seviyede kalırlar ve adlarına tarihçilerin kimi araştırmalarında rastlanır.

2 Bu tür eylemler arasında, ünlü devrimci ve çocukluk arkadaşı Kamo ile beraber Tiflis'te banka postası arabası soygunu da vardır. Bkz. Edvard Radzinsky, *Stalin: The First In-depth Biography Based on Explosive New Documents from Russia's Secret Archives*, Anchor, (1997), s.61.

On dokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde Türkiye tarihindeki birçok olayda rol almış ve bu olaylardan sonra eylemcilikten siyasetçiliğe yükselmiş, Bakü'deki Türkiye Komünist Partisi kurucu kadrosunda yer alan ve 1920 Nisanında Azerbaycan'da Sovyet iktidarının kurulma hareketinde çarpıcı bir rol oynayan Salih Zeki de, tipik bir eylemci örneğidir. Siyasetçi kimliğine üç yıl gibi çok kısa bir sürede ulaşmıştır. 1920-1922 yılları, komünist yoldaş Salih Zeki'nin en parlak dönemidir. 1922'den sonra tarih sahnesinden kaybolup, anavatana dönmeyen, Sovyetler Birliği'nde kalarak, atalarının soyadını (Kuşarkzade-Kuşarkov) alan Salih Zeki, hayatının kalan bölümünü SSCB'de yayınlanan Türkçe devrimci yayınlarda editörlük yaparak, Rusçadan Türkçeye komünist eserleri tercüme ederek, Tiflis'te SSCB Bilimler Akademisi Şubesi'nde ve Moskova'da Komintern'in Yürütme Komitesi ve KUTV[3]'nin Sömürgesel ve Ulusal Sorunlar Enstitüsü'nde çalışarak orta düzey bir Sovyet bürokratı olarak yaşadı. 1933'te kaleme aldığı kısa otobiyografisinde Salih Zeki kendi hayatını iki döneme ayırıyor: "Benim hayatım iki dönemlidir. Birinci dönem 1916'da bitiyor, ikinci dönem 1919'da başlıyor. Aradaki zaman geçici bir süreden ibaret. Birinci dönemde kendimi hiç

3 Komunistiçeskiy Universitet Trudyaşhiksya Vostoka - KUTV (Rusça) – Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi.

de iyi hissetmiyorum, çünkü burjuvaziye hizmet ettim. İkinci dönemde kendimi çok iyi hissediyorum, çünkü proletaryaya hizmet veriyorum."[4].

Salih Zeki'nin adı esas itibariyle iki tarihî olayda öne çıkar: 1915 Ermeni soykırımının ikinci evresinde, yani Suriye-Mezopotamya toplama kampları döneminde Ermenilerin imha edilme hareketinde (1915-1916)[5] ve 1920-22 Bakü'deki Türkiye Komünist Partisi'nin kuruluş faaliyetlerinde; bu iki olayda o önemli ve çarpıcı roller oynar. Nitekim bir yandan Çanakkale kahramanı Sarkis Torosyan ailesinin hukuksuz bir biçimde sürgüne gönderilmesinde, öte yandan Kazım Karabekir ile TKP adına görüşmelerde ve Mustafa Suphi'lerin anavatana dönüş hazırlıklarında Salih Zeki'nin adı geçer. Ne var ki yaşamı ve faaliyetleriyle ilgili o denli çelişkili ve birbirini çürüten bilgiler yayınlanmaktadır ki, bun-

4 "Моя жизнь разделяется на две эпохи. Первая кончается в 1916г., вторая начинается с 1919г. В середине полоса переходная. Я чувствую себя в первый период очень нехорошо, потому что я служил буржуазии, во второй период – очень хорошо, потому что я служу пролетариату" Российский Государственный Архив Социально-Политической истории (РГАСПИ) (Rossiyskiy Gosudarstveniy Arxiv Socialno-politiçeskoy istorii (RGASPİ) – Rusya Devlet Siyasal ve Sosyal Tarih Arşivi), fon (dosya) 532, opis (gömlek) 12, dokument (belge) 4306, list (sayfa) 9.

5 Raymond H. Kevorkian, Soykırımın İkinci Safhası. Sürgüne Gönderilen Osmanlı Ermenilerinin Suriye-Mezopotamya Toplama Kamplarında İmha Edilmeleri (1915-1916), İstanbul, Belge yayınları, 2011.

ların Salih Zeki adlı farklı kişilere ait olduğu izlenimi dahi uyanabilir[6].

Salih Zeki hakkında yanlışlıklar öncelikle gerek onun ayrı bir araştırma konusu olarak ele alınmamış, gerekse faaliyetlerinin yüzeysel olarak incelenmiş olmasından kaynaklanır. Oysa, Ermeni soykırımında üstendiği rol ve faaliyetler, Holokost'ta Auschwitz toplama kampı kumandanı Rudolf Hess'in eylemleri ile kıyaslanabilir düzeydedir. Holokost sürecinde en büyük toplama kampı olan Auschwitz'in kumandanı R. Hess insanları yok etme operasyonları hazırlayıp şahsen uyguladı. Ermeni soykırımı sürecinde Salih Zeki, Deyr-i Zor ve Resü'l-ayn gibi tehcir edilen Ermeniler için en büyük toplama kamplarını sınırları içine alan Zor sancağı mutasarrıfı idi. Buralardaki Çeçenlerden ve Araplardan çeteler kurup, Deyr-i Zor ve Resü'l-ayn'da toplanan binlerce Ermeniden oluşan kafilelerin topluca imha edilmesi operasyonunu organize etti; bu nedenledir ki Ermeni soykırım tarihinde, "Canavar Zeki" olarak anılır.

---

6 Bu konuda Ermeni tarihçi Mihran Minasyan: "Deyr-i Zor kırımından mucizevi bir şekilde kurtulanların geneli, anılarında Zeki hakkında yazmışlardır. Aynı zamanda, Deyr-i Zor mutasarrıfı Salih Zeki Bey'in yaşam öyküsü kaynaklarında çelişkili bilgiler mevcuttu" diye çok ilginç bir tespit yapıyor. bkz. Mihran Minasyan, *Aram Antonyani antip grarumnere Ter-Zori kotoracnerum masin* (Ermenice) (Aram Andonyan'ın Deyr-i Zor katliamı hakkında yazıları), "Haigazian Armenological Review", vol. 35, Haigazian University Press, Beyrut 2015, p.700-701.

1915 yılında Develi (Everek) kaymakamı olan Salih Zeki'nin, Develi ve civarındaki Ermenilere yaptığı işkenceleri ve katliamları bir tanık, anılarında "Toprağın her köşesinde ölü gölgeleri vardı. Biri nereye gidiyorsunuz diye sorsa, cevabımız ölüme, işkenceye, Zeki'ye olurdu" diye yazar.[7]

Yaşamının sonraki yıllarında, artık devrimci ve komünist olan "Yoldaş Salih Zeki" düşmanlara, karşıdevrimcilere karşı aynı yöntemleri kullanarak, katliam yapmaktan kaçınmadı. 1920'de Bakü'de Türk harp esirlerinin kurşuna dizilmesinde aktif rol aldı ve Tiflis'ten S. Orjonikidze'ye gönderdiği 15 Ekim 1922 tarihli raporda bu katliamı gerekli ve haklı göstererek, imha edilen askerleri de "... Sovyetlere karşı saldırgan duygular besleyen esir Türkler" olarak nitelemiştir.[8]

Bu örnekler, Salih Zeki'nin sıradan bir psikopat değil, tersine soğukkanlı, kararlı, görevine sadık ve istenen neticeye varmak için bir an bile tereddüt etmeden her tür yöntemi uygulayabilecek bir eylemci olduğunu inkâr edilemez bir biçimde ortaya koyar.

---

7 Aleks Krikoryan, Setrak Karagözyan, *Hisatakaran Everek- Fenesei* (Erm.) (Evereg-Fenese Hatıraları), Paris 1963, s.603.

8 Российский Государственный Архив Социально-Политической истории (РГАСПИ) (Rossiyskiy Gosudarstveniy Arxiv Socialno-politiçeskoy istorii (RGASPİ) – Rusya Devlet Siyasal ve Sosyal Tarih Arşivi), fon (dosya) 495, opis (gömlek) 266, dokument (belge) 8, list (sayfa) 7.

Salih Zeki'nin kimliğinin ve faaliyetlerinin doğru ve çok yönlü olarak tespiti için üç konunun açıklığa kavuşturulması gereklidir: Doğum tarihi, ölüm tarihi ve gerçek soyadı. Bu üç soru ile ilgili, pek çok çelişkili ve birbirini çürüten bilgi, bu eylemcinin yaşamının ve yaptıklarının bugüne kadar karanlıkta kalmasına katkıda bulunmuştur.

Ermeni soykırımı uzmanı olan Prof. Vahakn Dadrian da dâhil bazı tarihçiler, Salih Zeki'nin doğum tarihini 1879 olarak belirtirler[9]. 1878, 1880 ve 1882 tarihlerini de ileri sürenler vardır. Aslında, Salih Zeki 1883 yılında Samsun'da doğdu; bu onun sicill-i umumîdeki kaydında net olarak şöyle ifade edilir: "Salih Zeki efendi tüccardan ve ümera-yı Çerakise'den Kuşarkzade İsmail Efendi'nin oğludur. Bin iki yüz doksan beş sene-i hicriyesinde: sene-i maliye 1295: Samsun kasabasında tevellüd eylediği nüfus tezkere-i Osmaniye'sinde muharrerdir"[10].

Salih Zeki'nin 1883 doğumlu olduğu, Komintern'in Haziran 1921'de toplanan 3. Kongresi delege listesin-

9 Zeki Bey, Karadeniz kıyısında bulunan Samsun'da 1879 yılında doğmuştur. The Armenian Genocide and the extraordinary role of Deir Zor governor Zeki Bey, https://www.youtube.com/watch?v=IOLkn2_zzsw.; ayrıca bkz. Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara 1968-69, cilt 3 s. 942; Mihran Minasyan, *age*, s. 700

10 BOA, DH, SAID, dosya 113, gömlek 491, belge 247.

den de doğrulanabilir. Komintern 3. Kongresi'nin delege listesinde Salih Zeki, Türkiye Komünist Partisi üyesi ve 38 yaşında olarak gösterilmiştir.[11] Kısa otobiyografisinde ve çesitli yıllarda doldurduğu anketlerde Salih Zeki doğum tarihini 1883 ve doğum yerini Samsun olarak belirtir[12]. Son kanıt, Moskova (Rusya) yazılı vatandaşlık arşivinin Çertanovski şubesinde bulunan Salih Zeki'nin ölüm belgesidir. Ölüm belgesinde "Kuşarkov Sali Zeka İzmayloviç 3 Kasım 1940 yılında Moskova'da 57 yaşında vefat etmiştir" denmektedir.[13]

Salih Zeki'nin ölüm tarihiyle ilgili olarak da doğrulanmamış farklı bilgiler vardır. 1918 yılındaki Ermenice gazetelerde, Halep yakınlarında "Ermeni lejyon" askerlerinin, Beyrut'a kaçmak isteyen Salih Zeki'yi, yardımcısı Abdullah Yusuf ile beraber yakaladığına ve öldürdüğüne dair haberler yayımlamıştır. Aynı bilgilere, Türk tarihçilerin çalışmalarında da rastlanır.[14] Farklı bir

11 RGASPİ, f. 490, op. 1, d. 17, s. 77.

12 RGASPİ, f. 532, op. 12, d. 4306, s. 3, 4, 9, 17.

13 Salih Zeki Kuşarkov'un ölüm kayıt belgesi için bkz. Ek 1.

14 "Nitekim 1914 yılında Develi'de ortaya çıkan bomba olaylarında görevlerinden alınmış, olayın ortaya çıkarılması için Develi Kaymakamlığına Samsunlu Zeki Bey (1878-1918) atanmıştır. Salih Zeki Bey olayın faillerini yakalamış, mahkeme etmiş ve suçluların bir kısmını idam etmiştir. Fakat Beyrut'a bir tren seyahatinde Ermeni gönüllüleri tarafından tanınarak, şehit edilmiştir", Yrd. Doç. Dr. Kadir Özdamarlar, *Develi Tarihinden Sayfalar*, http://www.cagdasdeveli.com.tr/arsiv/index.php/arsiv/kose-yazarlari/27-yrd-doc-dr-kadir-ozdamarlar/778-devel-tarhnden-sayfalar

kaynağa göre de, Zeki ve yardımcısı Abdullah Yusuf, İngilizler tarafından yakalanarak Halep'te hapsedilmiştir. Fransız kuvvetlerinin Halep'e girmesinden sonra, Ermeni lejyonerler Zeki'yi ve yardımcısını öldürmüşlerdir.[15]

Fakat bu bilgilerin gerçekle alakası yoktur, çünkü 1920'li yılların başlarında, o, İstanbul'da Divan-ı Harb-i Örfî tarafından Deyr-i Zor Davası'nda gıyabında ölüm cezasına çarptırılırken[16], Bakü ile Anadolu'daki komünistler arasında mekik diplomasisiyle bağ kuruyordu[17].

Nihayet Salih Zeki'nin tarihçilerin dikkatinden kaybolmasına ve karanlığa gömülmesine sebep olan üçüncü sorun, ona yanlış soyadı atfedilmesinden kaynaklanıyor. Bazı araştırmalarda ve makalelerde 1934'te çıkartılan Soyadı Kanunu'ndan sonra, 1916-17 yıllarında Deyr-i Zor mutasarrıfı olması sebebi ile Salih

15 *Huşamatyan Severaki, patrastec Tovmas G. Arapian (Severaktsi)*, (Erm.) (Siverek Hatıraları, hazırlayan Tovmas K. Arapyan (Siverekli)), Beyrut 1971, s. 390

16 *"Tehcir ve Taktil" Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları, İttihad ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922*, Derleyenler: Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 715-716.

17 Kazım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 2 cilt, İstanbul, YKY, 2008, s. 913; *Yavuz Aslan, Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi, Ankara*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997, s. 103, 145.

Zeki'nin "Zor" soyadını aldığı belirtiliyor.[18] Aslında Salih Zeki hiçbir zaman "Zor" soyadını kullanmamıştır. 1934'te Soyadı Kanunu çıktığında, zaten 15 yıldan beri Türkiye'de bulunmamaktaydı.[19] Diğer Çerkesler[20] gibi kendi atalarının soyadını alıp, 1921'de komünist gazetelerde yazdığı makaleleri artık "Salih Zeki Kuşarkov" adı ile imzalamaktaydı. Örgütsel belgeleri ise Salih Zeki diye imzalıyordu. Kendi nüfus kağıdı ve parti kimliği de bu soyadla verilmiştir[21]. Bununla be-

18 -Mesela araştırmacı Selçuk Uzun "Deyr-i Zor cehenneminden TKP Teşkilat Bürosuna Salih Zeki Zor" makalesinde "Daha sonra 'Zor' soyadını kullanan Salih Zeki'nin 1913 yılında Alaşehir (Manisa) kaymakamlığı yaptığı ve bölgedeki Rum tehcirinde aktif rol aldığına ilişkin bilgiler bulunmaktadır" demektedir. http://www.duzceyerelhaber.com/Selcuk-UZUN/13519 -Deyr-i Zor -Cehenneminden-TKP-Teşkilat-Burosuna-Salih-Zeki-Zor.

19 Erden Akbulut, Mete Tunçay, *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (1920-1923)*, İstanbul, İletişim, 2016, s.517.

20 Örneğin 1920'de Rusya'daki görüşmeler sırasında Ankara Hükümeti'nin Dışişleri Bakanı Bekir Sami atalarının soyadını kullanırdı - Kunduhov. Heyetteki bir başka üye, Yusuf Kemal Tengirşenk hatıralarında şöyle yazmaktadır: "Bekir Sami Bey kendisini ilk defa olarak (o tarihte bizde soyadı kullanılmıyordu) soyadı ile takdim etti.", bkz. Yusuf Kemal Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, İstanbul, 1967, s. 149.

21 Tarihsel araştırmalarda Salih Zeki'nin gerçek soyadı ilk kez Erden Akbulut-Mete Tunçay'ın *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (1920-1923)* adlı ortak çalışmalarında belirtilmiştir: "Komintern III. Kongresi'nin Fransızca yayın organı olan, 14 Temmuz 1921 tarihli *Moscou* gazetesinin 41.inci sayısında Süleyman Nuri ile ortaklaşa bir yazısı çıkan Salih Zeki'nin adının sonunda Koucherov/Kuşerov sözcüğü de vardır. Acaba Çerkes miydi?", bkz. Erden Akbulut, Mete Tunçay, *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (19,20-1923)*, İstanbul, İletişim,2016, s.517.

raber arşiv belgelerine göre, "Yeni Yol" ve "Yeni Fikir" gazetelerindeki makalelerinde Salih Zeki "Sinza" edebiyat takma adını, Komintern'de ve Moskova'daki Doğu Araştırmalar Enstitüsü'nde çalışma yıllarında ise [Baba adı İsmail'e atfen] "İsmaylov" ikinci soyadını da kullanmıştır[22].

Yukarıda belirtildiği gibi, Salih Zeki 1883 yılında Samsun'da ticaret ile uğraşan İsmail Kuşarkzade ailesinde doğdu.[23] Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı vilâyetlerinde görev yaptığı süreçte, belgelerde ve anılarda Salih Zeki, "Çerkes Zeki" adıyla da anılır. Bilindiği gibi ilk önce, genellikle Adigeler için kullanılan "Çerkes" adlandırması, daha sonra tüm Kuzey Kafkasya halkları için etnik değil, sosyolojik ve birleştirici bir adlandırma olarak kullanılır hale geldi.[24] Salih Zeki'nin kökeninin hangi Kuzey Kafkasya halkına ait olduğu Osmanlı resmî belgelerinde belirtilmemiş olmakla birlikte, kimi kanıt ve belgeler, onun milliyetinin tam olarak tespit edilmesine izin vermiştir. Örneğin, Dr. Yohanes Lepsius "Almanya ve Ermenistan" adlı eserinde 1915 Everek olaylarını anlatırken kaymakam Salih

22 RGASPİ, f. 532, op. 12, d. 4306, s. 1, 3.

23 BOA, DH, SAID dosya 113, gömlek 491, belge 247.

24 "Çerkes" kelime ve nitelemesi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Arsen Avagyan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler*, İstanbul, Belge Yayınları, 2004, s.9-21.

Zeki'nin Çeçen olduğunu yazar.[25] Salih Zeki ise, ailenin Çerkes kökenli olduğunu ve 1864 yılındaki Çerkes kavimlerinin büyük göçü zamanında Kuban bölgesinden Samsun'a göç edip yerleştirildiğini yazar[26].

Genel olarak, Sultan'ın 1867 tarihli fermanıyla Samsun ve çevresine Kuzey Kafkasya halklarından Abazalar[27] ve Şapsuglar[28] yerleştirildiler. Çeçen muhacirlerin yerleşim yerleri listesinde Samsun yoktu, ancak belli sayıda Çeçen aile şehre[29], yakın çevresine ve Canik sancağına yerleşmişlerdi. [30]

25 18- Dr. Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914-1918 – Sammlung Diplomatischer Aktenstücke*, Der Tempelverlag, Potsdam, 1919, S.131-133.

26 RGASPİ, f. 532, op. 12, d. 4306, s. 9.

27 *Abaza iskânı için belirlenen usul ve esaslara dair talimat*, 11 Nisan 1867, BOA, A.MKT. MHM, 380/57, Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri-I, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No: 121, İstanbul 2012, s. 81-87. Samsun'da Abazalar'ın iskânı hakkında bkz. İzzet Aydemir, *Göç. Kuzey Kafkasyalıların Göç Tarihi*, Ankara, 1988, s. 112. Hayri Ersoy-Aysun Kamacı, *Çerkes Tarihi*, İstanbul, 1994, s.121-132; Arsen Avagyan, *age* s.64.

28 Arsen Avagyan, *age*, s.64.

29 *Çeçen muhacirlerin istekleri üzerine Sivas'ta iskânları*, 20 Ocak 1861, BOA, A, MKT, MHM, 206/60, Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri- I,TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No. 121, İstanbul 2012, s. 313-315.

30 *Çeçen ve Kabartay muhacirlerinin Canik Sancağı'nda yerleştirilmeleri*, 2 Aralık 1860, BOA, A. MKT. MHM.201/42, Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri – I, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No.121, İstanbul 2012. s. 310-312 kitabında.

Salih Zeki'nin kökeninin Çerkes varsayımı, onun Ermenilere karşı olan duygularının temeli de dâhil bir dizi olaya ışık tutar. Kafkas Savaşı döneminde Çarlık ordusundaki Gürcü ve Ermeni asıllı generaller önemli rol oynamıştır ve Kuzey Kafkasya halklarının tehcirinde Çeçenlerin (Karabulak soyundan) kitlesel tehciri, Rus ordusundan Ermeni asıllı General Mikayel Loris Melikov [31] ve Rus, sonra Osmanlı ordularında görev yapan Oset asıllı General Musa Kunduğov (Kunduhov)[32] yardımı ile organize edilmiştir. 1866 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na 4.989 Çeçen aile sürgün edildi. Bunlardan 1.200 aile -ayn'a (Zor sancağına)[33], 47 aile ise Kars'a yerleşti, ancak daha

31 Çeçenlerin Osmanlı İmparatorluğu'na göçü hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Г. А. Дзагуров, *Переселение горцев в Турцию. Материалы по истории горских народов.* Ростов-Дон, 1925.

32 *Мемуары генерала Муса-паши Кундухова* (1837-1865), газета КАВКАЗ (Le Caucase). Париж. 1936 — 1937 гг. №№ 1/25, 2/26, 3/27, 4/28, 5/29, 8/32, 10/34, 11/35, 12/36, 3/39, 5/41, 8/44.

33 Çeçenlerin Zor sancağına yerleştirmesi hakkında bkz. *Re'sülayn kazasında Çeçen muhacir iskânı*, 21 Şubat 1888, BOA, HH, THR, 465/3 Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri – I, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No. 121, İstanbul 2012. s. 412-413 kitabında; *Çeçen muhacirlerin kaynak suyundaki kükürt kokusundan hasta olmaları sebebiyle nakledilmeleri*, 5 Kasım 1890, BOA, DH. MKT, 1778/59, Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri- II, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No. 122, İstanbul 2012, s. 338-339 kitabında.

sonra Rus hükümeti'nin baskısı ile uzaklaşıp Deyr-i Zor'a[34] geçtiler. Nitekim Salih Zeki de, Deyr-i Zor ve Resü'l-ayn'a böylece yerleşen Çeçen'lerden 1916'da çeteler kurarak, o yörelere sürülmüş kalabalık Ermeni kitlesini yok ettirdi[35]. Büyük bir olasılıkla, mutasarrıf tayin edilen Salih Zeki, soydaş olma içgüdüsüyle onlarla rahat iletişim kurdu; o zamanlar âsi ve hükümet aleyhinde davranışlarıyla tanınmış olan Deyr-i Zor ve Resü'l-ayn'da yerleşik Çeçen halkını, devlete itaatkâr hale getirip örgütleyerek onların yardımıyla bölgede toplanmış on binlerce Ermeninin katliamını gerçekleştirdi.

Burada önemli bir noktaya işaret etmek gerekir. Resmi Sicil-i Umumî'de Salih Zeki'yle ilgili şu bilgi de yer alıyor : "Türkçe ve Fransızca tekellüm ve kitabet eylediği ve Rumca okuyup yazdığı ve Çerkezceye aşina idüğü tercüme-i hâl varakasında mesturdur".[36] Yani Türkçeye, Fransızcaya vakıf, Rumca okur-yazar ve Çerkesceyi de bildiği yazılıdır. Bundan, evde Çerkesce konuşulmadığı, belki annesinin Kuzey Kafkas-

34 Архив Внешней Политики Российской Империи (АВПРИ), ф. 149, Турецкий стол (старый), оп. 502а, д. 4468, 1857-67 гг., л. 117.

35 Aram Andonyan, *Medz Vocir*, (Büyük Kıyım), Boston 1921 s. 56-57.

36 BOA, DH, SAID, nr.113/247

yalı olmadığı sonucu çıkarılabilir.[37] Ne var ki, Salih Zeki'nin Mekteb-i Mülkiye'deki sicilinde "ana dili olan Çerkesce'den başka Fransızca bildiği sicilinde yazılıdır" deniyor[38].

Öte yandan, Salih Zeki'nin Çerkes kimliğine ve çocukluk döneminde Çerkes gelenekleriyle yetiştirildiğine, çok iyi at binmesi de işaret eder. Aram Andonyan'ın "Büyük Kıyım" (Medz Vocir) çalışmasında, Zor'daki katliamlarda Salih Zeki'nin rolüne ışık tutan bu temel kaynakta, buna "Zeki Bey çok iyi at binerdi, harika süvariler olan Araplar bile onu daima büyük övgüyle anarlardı. Möhren adlı siyah bir atı vardı. Onunla çoğu kez 10-12 saatlik yolu 6-7 saatte katederdi."[39] şeklinde işaret edilmiştir. Ancak Salih Zeki kendini Avrupa uygarlığına daha yakın hisseder, sürekli Avrupaî giysiler giyer, Fransız edebiyatını ve konyağını tercih ederdi. Hatta Develi hapishanesinde insanlara işkence ederken veya Deyr-i Zor'da binlerce insanın öldürülmesini seyrederken konyak içer,

37 Salih Zeki'nin annesinin adı Melek Hanım'dır. Bkz. Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara 1968-69, cilt 3. s. 942 Melek Hanım hakkında fazla bilgi yok. Salih Zeki'in bir erkek kardeşi ve kız kardeşleri de vardı, bkz. RGASPİ, f. 532, op. 12, d. 4306, s. 9.

38 Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara 1968-69, cilt 3 s. 942.

39 Mihran Minasyan, *age*, s.691.

katillere "Bravo" diyerek destek verirdi.[40] İlginçtir ki Kafkasya'ya yerleşmesinden sonra da "yoldaş Salih" şık yaşam alışkanlığından vazgeçmemişti. Nitekim, 1921 Bakü'de yazılan Salih Zeki ile ilgili kişisel özellikler raporunda, "Şenlikli hayata çok düşkün" olduğu özel olarak belirtilmişti[41].

Salih Zeki'nin ticaret ile uğraşan[42] babası İsmail Kuşarkzade ve ailesi, Samsun şehrinin varlıklı kesimindendi. Her halde ailenin maddî durumu, o dönemin ölçülerine göre, oğullarına iyi bir eğitim aldırmaya elverişli idi. SSCB'deki belgelerde Salih Zeki babasını küçük bir tüccar olarak gösterip, onun bütün varlığını "kardeşi ile paylaşan küçük ve yarı yıkılmış bir evden ibarettir"[43] biçiminde açıklıyor ve sonraki yıllarda babası tamamen yoksullaştığını ve ona kendisinin bak-

40 Mesela Everek'te (Develi) tutuklanan Ermenilere yapılan işkenceler hakkında şunu yazar: "Çok sayıda tanığın belirttiğine göre, jandarmalar, konağın avlusunda, tutukluları her gece öldüresiye dövüyorlardı; yerel Jön Türk liderleri ve gösteriden zevk aldığı anlaşılan kaymakam Zeki de, elindeki konyak şişesiyle bu olanları seyrediyordu", Raymond Kevorkian, *Ermeni Soykırımı*, İstanbul, İletişim Yayınları 2015, s. 730l

41 Türkiye'de İşçi ve Sosyalist Hareket, TÜSTAV Komintern Arşivi Döküm 1, CD No: 34, Klasör No: 3_6, Belge No: 172-174 (Eski Türkçe); bu belgeyi bize veren Erden Akbulut arkadaşımıza içten teşekkür ediyoruz.

42 BOA, DH, SAID, nr.113/247,

43 RGASPİ, f. 532, op. 12, d. 4306, s. 9.

tığını belirtiyor[44]. Fakat 1933 yılında doldurduğu ankette önemli bir özellik vardır. Orada babasıyla ilgili olarak 30-35 yıl önce ticaret ile uğraşan küçük bir tüccar[45] deniyor, yani en az 1902 yılına, yani Salih Zeki'ni Mülkiye'den mezun olduğu zamana kadar ticaret ile uğraşan, az-çok varlıklı ve böylece oğlunun tahsil masraflarını karşılayabilen bir insan.

Salih Zeki, ilk öğrenimini doğum yerinde, orta öğrenimini Trabzon'da mekteb-i idadide gördü. 1897'de mekteb-i idadiden takdir alarak mezun oldu[46]. Yüksek öğrenimini İstanbul Darülfünunu'nda Mekteb-i Mülkiye'de (Siyasal Bilgiler) yaptı (1899-1902)[47]; 12 Temmuz 1902'de (aliyyülâlâ derecelerden üç kıta idadi ve âli şehadetnameleri almıştır) büyük başarı ile mezun oldu.[48]

İstanbul Darülfünunu'nda (Üniversitesi'nde) Salih Zeki'nin öğrenim gördüğü yıllar hakkında fazla bilgi mevcut olmamakla birlikte, Salih Zeki'nin kendi yazdıklarından öğreniyoruz ki, o yıllarda kendisi ünlü Türk komünisti, sonradan Türkiye Komünist Partisi

44 RGASPİ, f. 532, op. 12, d. 4306, s. 5.

45 RGASPİ, f. 532, op. 12, d. 4306, s. 5.

46 Aynı yerde

47 Mek. Nu. 167 (10), bkz. Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara 1968-69, cilt 3 s. 942

48 Aynı yerde

başkanı olan Mustafa Suphi'nin yakın arkadaşıymış[49]. Salih Zeki bu konuda şunları yazıyor: "Subhi ile arkadaşlığımız ve dostluğumuz 1899'da başlar. Bu sene o, Erzurum idadisini bitirip İstanbula gelmiş ve Hukuk Mektebine girmişti. Bu münasebet çok samimi olarak dört sene devam etti. Subhiyi delicesine seven ve onunla beraber Makrıköyünde oturan validesi Nimet, o vakit Subhinin en yakın arkadaşları olan biz bir kaç Samsunlu talebeyi Subhiden asla ayırt etmezdi. Çok defalar cuma günleri Subhinin evinde toplanırdık. Nimet bizim her birimize kendi validemiz gibi bakardı. İkramlar ederdi. Subhi ile dostluğumuz mektep hayatından sonra da devam etti, lakin hayat bizi ayrı mantıkalara almıştı"[50].

İstanbul'da öğrenim gördüğü yıllarda, Mekteb-i Mülkiye'de Salih Zeki'nin kurstaki arkadaşlarından bi-

49 Salih Zeki'nin çalıştığı KUTV (Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi) nezdindeki Sömürgesel ve Ulusal Sorunlar Enstitüsü'nde 1936 yılında Mustafa Suphi ve arkadaşları hakkında "15'ler hatırasına" adıyla bir makale derlemesi yayınlandı [Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar (1925-1936)*, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 618 ve devamı]. Salih Zeki "Subhi Yoldaş ve 16 Şehitler" başlıklı Türkçe bir makale yazdıysa da, onun makalesine kitapta yer verilmedi ve "derlemeye girmemiş bir makale" notuyla ayrı olarak dosyaya kondu. bkz. RGASPİ, f. 532, op. 4, d. 395, ss. 1-092 arka. Kitabın ekler bölümünde bu belge yer alıyor.

50 RGASPİ, f. 532, op. 4, d. 395, ss. 79-81 arka. Salih Zeki'nin yazımı korunmuştur – A.A.

risi de Mustafa Reşad Mimaroğlu idi[51]. Bu zat 1914-1917 yıllarında İstanbul Polis Umum Müdürlüğü Kısmı Siyasî'de (Siyasî veya İkinci Şube) Müdür olarak görevi yapmıştır.[52]Başkentteki Ermeni siyasî partilerinin ve yayınlarının kapatılması, Ermeni siyasetçi ve aydınların tutuklanıp sürgüne gönderilmesine yönelik operasyonların yönetiminde rol oynamıştır[53]. Bir de 1915-17 yıllarında Halep Valisi olan ve Salih Zeki'nin Zor mutasarrıflığına atanmasında rol oynayan M. Abdülhalik Renda, Mekteb-i Mülkiye'nin 1903 yılı mezunlarındandır, yani Salih Zeki'yi üniversite yıllarından tanımaktadır[54].

Salih Zeki mezun olduktan sonra, devlet memurluğuna atanmasını beklerken 15 Kasım 1902'de Ziraat Bankası Samsun Şubesi'nde çalışmaya başladı. ("İki yüz elli kuruş maaş ile Ziraat Bankası muhasebe kalemine

51 Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara 1968-69, cilt 3 s. 965-966.

52 M. R. Mimaroğlu, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim'den*, ikinci kitap, İstanbul, 1946, s. 30-63.

53 M. R. Mimaroğlu, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim'den*, ikinci kitap, İstanbul, 1946, s. 30-63. Siyasî Şubeden Başkomiser Ali Riza Öge anılarında şöyle yazıyor: "....İkinci Şube Müdürlüğüne de (Mustafa Reşat) Bey getirilmiş ve Ermenice diline olan vukufu nedeniyle Ermeni işleriyle uğraşması kendisine verilmişti. Ben de bu yeni kuruluşta Başkomiserliğe terfi etmiştim". bkz. A. R. Öge, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Bir Polis Şefinin Gerçek Anıları*, Bursa, 1957, s. 213.

54 M. Abdülhalik Renda'nin Halep valilik anıları için bkz. M. Abdülhalik Renda, *Hatırat*, Yayına hazırlayanlar: Aytaç Demirci – Sabri Sayarı, İstanbul, YKY, 2018, s. 166-185.

tayin kılındı."[55]). Daha fazla deneyim kazanmak ve boş oturmamak amacıyla bu işi 1,5 ay sürdürdü.

14 Ocak 1903'te Salih Zeki, Canik sancağı mutasarrıflığına geçti.[56] Böylece devlet memurluğuna adım attı.

Öğrenim görmüş personel eksikliğinden dolayı, Osmanlı İmparatorluğu kanunları, küçük ve orta dereceli memurların, özellikle eğitim söz konusu olduğunda, aynı zamanda farklı işlerde çalışmasına izin verirdi. Bu kanundan faydalanan Salih Zeki mutasarrıflıktaki görevinin yanısıra, 26 Mayıs 1903'te Samsun ortaokuluna müdür tayin edildi (Samsun mekteb-i idadisi müdüriyeti).[57] Müdürlük görevinin yanı sıra, okulda Fransızca, tarih, edebiyat (özellikle güzel yazı-kitabet), ziraat ve sağlık dersleri verdi.[58]

Salih Zeki'nin şahsî sicilinden anlaşıldığı kadarıyla, Canik mutasarrıf yardımcılığı ve ortaokul müdürlüğü görevinin dışında, farklı işler de yaparak, ek kazanç sağladı. Örneğin, 1904-1905 yıllarında Salih Zeki, Canik sancağının Çarşamba kazasında 1.000 kuruş ek ücretle ziraî vergi komitesi üyeliği (ihale-i aşar memuriyeti) yaptı.[59]

55 BOA, DH, SAID, nr.113/247, s. 1-2.

56 Aynı yerde.

57 Aynı yerde.

58 Aynı yerde.

59 Aynı yerde.

Salih Zeki'nin bu görevlerindeki verimli ve çalışkan tutumu, hem mutasarrıf, hem Trabzon valisi tarafından takdir edildi. Canik mutasarrıfı Cemal Paşa, Salih Zeki'nin çalışmalarını takdir ederek, Trabzon valisi Reşat Bey'e, Salih Zeki'nin memurluk için gerekli tüm yeteneklere sahip olup, kaymakam olmaya layık olduğuna dair referans mektubu yazdı. [60] Neticede, Salih Zeki'ye üçüncü derece devlet memuru, kaymakam olabilme yetkisi verildi.

1905 yılının yaz aylarında, Salih Zeki'nin herhangi bir yere kaymakam olabilme emri hazırdı. Emir gelene kadar 1905 yılının haziran, temmuz aylarında Ziraat Bankası Samsun Şubesi'nde müdürlük yaptı.

Aralık 1905'te Tirebolu kazası kaymakamı Ali Bey[61] istifasını verdikten sonra, Salih Zeki 23 Temmuz 1906'da bu göreve başladı[62].

---

60 Aynı yerde.

61 BOA, DH, MKT, 1075/40 s.1.

62 BOA, BEO, 2845/213, b. 307, s. 1 Salih Zeki'nin Tirebolu kaymakamlığına atanma emri "Sadaret-i uzma mektubi kalemi Tarih-i tesvidi: fi 24 Mayıs sene 322 fi 13 Rebiülahir sene 324 Dâhiliye nezaret-i celilesine. Tirebolu kazası kaymakamlığından istifa eden Ali Bey'in yerine Trabzon Vilayeti maiyetinde ikmal-i müddet eden Salih Zeki Bey'in tayini hususuna 18 Nisan 322 tarihli ve 778 numaralı tezkere-i devletleri üzerine memurîn–i mülkiye komisyonu kararıyla bi'l-istizan 23 Mayıs 322 tarihinde irade-i seniyye-i cenab-ı hilafetpenahi şeref-sudur buyurulmuş olmağla ifa-yı muktezasına himmet", BOA, BEO 2845/213, b. 307, s. 1.

Salih Zeki'nin görev yaptığı farklı yörelerde halk, yolsuzluk, baskı ve rüşvetten şikâyetçi olmuştur. Ama hükümet halkın şikâyetlerini dikkate almayıp, Salih Zeki'nin görev ve yöredeki eylemlerini devamlı takdir etmiştir. Dahası, nerede kesin ve sert adımlar atacak memur gerekiyorsa, Dâhiliye Nezareti Salih Zeki'yi oraya göndermiştir. Salih Zeki, genç yaşta en güvenilir memurlar listesinde yer almıştır.

Devlet tarafından takdir edilmesi ve her yönetim ile iyi ilişki kurabilmesi, Salih Zeki açısından önemli bir yetenektir. II Abdülhamit döneminde ve daha sonra İttihat ve Terakki iktidarı sırasında sorunsuz görev yapmış, Sovyetler Birliği'nde kariyerine devam etmiş, hatta 1936-37 yıllarındaki Stalin teröründen de kurtulabilmiştir.

Yukarıda belirttiğimiz gibi Salih Zeki, Tirebolu kaymakamlığı (1906-1909) yıllarında, bölge halkı tarafından keyfî ve taraflı davranışları nedeniyle hükümete şikâyet edilmiştir. II. Abdülhamit döneminde bu tür şikâyetlerin tehlikeli sonuçları olabilirdi. Bu nedenle Salih Zeki hakkındaki suçlamalar Meşrutiyet'in ilanından sonra gündeme gelebildi.

Trabzon vilâyeti yönetimine gönderdiği savunma mektubunda Salih Zeki şikâyetçileri cahillikle suçlamış,

şikâyetlerin yalan ve düzmece olduğunu ileri sürmüştür.[63] Zeki'nin açıklamalarına göre, şikâyetlerin nedeni, kendisinin bazı kişilerin kanun dışı davranışlarına engel olması ve bunun yarattığı husumettir.[64] Söz konusu iddiaları inceleme amacı ile kurulan komisyon, Salih Zeki'ye yöneltilen suçlamaların temelsiz olduğu sonucuna varmıştır.[65]

Tirebolu kaymakamlığı günlerindeki resmî yazışmalar, Salih Zeki'nin Ermenilerle ilk temasına ışık tutar. Tirebolu Ermeni karma okulunun yeni bir binaya taşınması ve yeni bir okul yaptırılması ile ilgili olarak, kaymakam, resmî izin alınmadığı bahanesi ile inşaata engel olmuştur.[66]

Tirebolu kaymakamlığından sonra, Salih Zeki 1909'da Vakfıkebir[67] kaymakamı olmuş, bir yıl sonra Ünye kaymakamı Fahrettin ile yer değiştirmiş (becayiş yapmış), sonrasında Bafra (1911) ve Alaşehir (1912-1914) kaymakamlığı görevlerinde bulunmuştur.

---

63 BOA, DH. MUİ. 202/27 (0020_ 2 _0007 _027_ 001)

64 Aynı yerde.

65 BOA, DH, MUİ, 00020 _2_ 00007_ 004_ 002 "Tirebolu kaymakamı Zeki Efendi hakkındaki evrak-ı tahkikiye mündericatına göre mumaileyh hakkında vuku bulan şikâyâtın asılsız ve binaenaleyh garaza müstenid olduğu anlaşılmış olmağla muaheze ve muhakemesi icap etmeyeceğinden Trabzon vilayetine hitaben şereftastir buyurulan 10 Mart 325 tarih ve otuz yedi numaralı tahrirat-ı aliyye-i nezaretpenahilerinin beyan buyurulduğu üzere..."

66 BOA, DH.İD, 00030 _1_ 00005_ 001_ 001.

67 BOA, BEO, 003764_ 282230_ 001_001.

Salih Zeki'nin zorbaca uygulamaları ilk kez Alaşehir'deki Rum nüfusunun zorla sürgününü ve göç ettirilmesini örgütleme sürecinde ortaya çıktı. Henüz resmen bu adı taşımasa da Balkan Savaşları sırasında kesin olarak biçimlenmiş *Teşkilât-ı Mahsusa'nın* 1913-1914 yıllarında Ege Denizi kıyı bölgelerindeki Rumları zorla tehcir ve sürgün etmesinde Salih Zeki'nin aktif rol oynadığı bellidir[68].

Anlaşıldığı kadarıyla 1910'lardan itibaren Salih Zeki Ermeni siyasî partilerinin mensupları ile bazı temaslar kurmuş, çünkü Hınçak ve Taşnaksutyun gibi Ermeni partilerin önde gelen şahsiyetlerini ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı'ndaki Ermeni mebusları tanıdığını ve hatta onlar ile uzun uzun konuşmalar yapmış olduğunu Salih Zeki kendisi dile getiriyormuş. Örneğin Salih Zeki, Deyr-Zor'da Ermenileri sorgularken sık sık şöyle diyormuş: "Hınçak mısın, Taşnak mı? Korkma, ben de komitacıyım, Zohrab'ı ve Vartkes'i yakından tanıyorum, onlar ile bir zamanlar birçok konu konuştuk"[69].

Aslında o dönemde İstanbul'da İttihatçı şefler ile Ermeni siyasetçilerin daimî buluşma yeri Pera (İstiklâl) Caddesi'nde bulunan "Cercle d'Orient" siyasî kulübü-

68 Gevorg Vartanyan, *Huyn bnakçutune Osmanyan kaysrutunum ev poqrasiakan axete (1914-1923tt.)*, Yerevan 2012, s. 80-82. (Ermenice).

69 M. Ağazaryan, *Aksorakan huşer (Sürgün hatıraları)*, Adana, 1919. s. 27. (Ermenice).

dür[70]. Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Ermeni mebusu Vahan Papazyan'ın anlatımına göre Zohrab ve Halaçyan bu kulübün üyeleridir[71]. Oraya sık-sık uğrayan diğer Ermeni mebuslar da İttihat ve Terakki'nin etkili kişileri ile temaslarda bulunurlardı[72]. Muhtemelen Salih Zeki'nin Ermeni siyasetçilerle temasları bu kulüpte veya Salih Zeki'nin sevdiği ve İstanbul'a geldikçe uğradığı Tokatlıyan Oteli'nin restoranında gerçekleşmiştir.

Salih Zeki'nin sonraki yıllarında Develi kaymakamı ve Zor mutasarrıfı görevlerine atanmasında Talât Paşa takımı etkili oldu. Örneğin Zor mutasarrıflığına Salih Zeki'yi getiren Talât Paşa'nın eniştesi, Halep valisi Mustafa Abdülhalik Renda'ydı. Ayrıca bir başka kaynakta da Salih Zeki'nin Talât Paşa takımına yakın devlet yöneticileri arasında bir çok tanıdığı olduğunu belirtmektedir[73].

Salih Zeki, daha Develi kaymakamlığı günlerinde Ermeni halkına yönelik zulümlerle ünlendi. 11 Şubat 1915'te ABD'den Everek/Develi'ye yeni dönmüş Kevork Hampartsumyan adlı genç, evinde bomba hazırlarken kazaen patlatmış ve kendi de hayatını kaybet-

70 Vahan Papazyan, *İm huşere (Benim hatıralarım)*, cilt 2, Beyrut, Tparan Hamazgayin Enkerutyan, 1952, s. 275. (Ermenice).

71 Aynı yerde.

72 Ayni yerde.

73 Süleyman Nuri, *Çanakkale Siperlerinden TKP Yönetimine Uyanan Esirler*, İstanbul, TÜSTAV, 2002, s.236.

miştir.[74] Bu olayın ardından birkaç Ermeni yakalanmış; ancak soruşturma sonucu serbest bırakılmıştı. Kayseri mutasarrıfı, yörenin kaymakamının davranışlarını beğenmeyerek vazifesine son verdi; yerine İncesu kaymakamı Salih Zeki'yi[75] Develi kaymakamı tayin etti.

Salih Zeki, Develi kaymakamlığına başlar başlamaz bomba işini yeniden gündeme getirmekle kalmamış, yeniden birçok kişiyi tutuklatmıştı. "Everek, Fenese ve yöredeki Ermeni köylülerin çoğu hapishaneye getirilerek soruşturuldu, gömülü silâh ve kitaplar ortaya çıkıncaya kadar eziyet edildi, evleri basıldı."[76]

Ermeni soykırımına tanıklık eden ve Büyük Kıyım'a adanmış ilk çalışmalardan birinin yazarı olan Sebuh Akuni, Salih Zeki'nin Develi kaymakamlığındaki ilk günlerini şöyle anlatır: "Kayseri mutasarrıfı Everek

74 Aleks Krikoryan, Setrak Karagözyan, *Hatıralar Everek – Fenese'nin*, Paris 1963, s. 583 [Ermenice]

75 BOA, DH, ŞFR, nr. 562/7, s. 001-2. Develi kaymakamlığına Salih Zeki'nin atanmasıyla ilgili olarak Kayseri mutasarrıfının açıklaması şudur: "Konak kazasının ehemmiyeti makusen mütenasib kaymakam Nâzım beyin kudretsizliği tahriratına melfûfen takdim kılınan telgrafnamelerle müberhen olmasına mebni kudret ve dirâyeti takib-i eşkiyâda cesaret ve azim ve metaneti Kayseriye'nin Develi kazası kaymakamı Zeki beyle tahvillerini arz ve istirham eylemişsem de komisyonda kalmış olacak ki henüz emr-i nezaretpenahilerine destres olunamadığı zamanın ve mevkiin daha ziyade teehhürüüne müsaid olmamasına binaen resen ve serian icâbının icrası", aynı yerde.

76 Aleks Krikoryan, Setrak Karagözyan, *Hatıralar Everek – Fenese'nin*, Paris 1963, s. 584 [Ermenice]

kaymakamının merhametli davranışlarını görerek, onu hemen görevden aldı, yerine Zeki adlı bir Çerkesi, insana benzer bir canavarı tayin etti... Zeki'nin, Everek'te göreve başlaması ile ilk işi bomba olayını alevlendirerek, hapishaneleri doldurması oldu. Everekli erkeklerin büyük çoğunluğunu tutuklatarak, korkunç eziyetlere maruz bıraktı. Zeki şahsen dayak atıp şiddetle işkence etmenin yanı sıra, ayaklarına kezap döktürerek, kor demirlerle ayaklarını ve göğüslerini yaktırdı. Ayrıca Everek'ten sürgün edilen, şahsen eşlik ettiği 14 kişilik bir grubu yolda vurdurup, eğlendi..."[77]

Salih Zeki'nin, Develi'de yaptığı zulüm birçok anıda yer alıyor; bu nedenle yaptığı vahşetleri saymaya gerek görmüyoruz. Yalnız bir durumu belirtelim, Salih Zeki ancak eziyet etmekle kalmayıp, öldürülmeleri seyretmekten zevk alıyordu. Mesela, ölüm cezasına çarptırılan Ermenilerin idam edilişini seyretmek için "beş saatlik yolu inanılmaz bir zaman diliminde atla Kayseri'ye ulaşmıştır..."[78]

Nitekim Salih Zeki herhangi bir hukukî gerekçeye dayanmaksızın Everek'te yaşayan Çanakkale kahraman-

77 *Bir milyon Ermeninin katliamının tarihi*, hazırlayan S.Akuni, İstanbul, 1921 s.192-193 [Ermenice]

78 *Patmutun hay Kesario*, (Ermeni Kayserinin Tarihi), yöresel, tarihi ve milli inceleme Arşag Alboyacıyan, 2.cilt, Kahire 1937 s.1411 [Ermenice]

larından yüzbaşı Sarkis Torosyan[79] ailesini sürgüne gönderdi; Osmanlı Meclis-i Mebusan üyesi Hampartsum Boyacıyan (Büyük Murat, Hınçak Partisi üyesi) ve onun sekiz arkadaşını[80] da işkencelerden geçirdikten sonra idam ettirdi ve bunu 26 Temmuz 1915 tarihli telgraf ile Dâhiliye Nezareti'ne bildirdi: "Mürettib-i ihtilâl oldukları tahakkuk etmesine binaen idamları tasdik-i âliye iktiran eden Kozan sancağı mebus-u esbakı Hamparsum Boyacıyan'la Develi kazasından sekiz şahsın dünkü gün merkez-i livada kale civarında salben idam edildikleri maruzdur. Fi 25 minhü Mutasarrıf Zeki.[81]

Temmuz 1915'te Salih Zeki, kazanın kırsal nüfusunun tehcir edilmesini emretti, kafilelerin yanlarına aldıkları eşyaları bırakmak zorunda kalmaları için dağ yollarından gitmeleri sağlandı.[82] Ağustos ayında da Everek'in Ermeni nüfusunun tehcir edilmesini emretti.[83]

---

79 Bunun hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz, Sarkis Torosyan, *Dardanelic minchev Pagestin, (Çanakkale'den Filistin'e)*, Erivan 2012, s. 101-102 (Ermenice) ve Ayhan Aktar, *Yüzbaşı Torosyan'ın hikâyesi*...http://arşiv.taraf.com.tr/yazilar/ayhan-aktar/yuzbasi-torosyanin-hikayesi/10566/

80 Şavarş Misakyan, *Derevnerı teğnadz huşadeder mı*, (Yaprakları Sararmış Hatıra Defteri), Marsilya, Parenthèses, 2015, s.34 (Ermenice).

81 BOA, DH, EUM, 2 Şb, nr. 9/99, s. 3.

82 Reymond Kevorkian, *Ermeni Soykırımı*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s.739

83 *Age*

Everek hapishanesinde, şahsen eziyetlere maruz bıraktığı tutuklu Ermenilere, Salih Zeki nefretini gizlemeyerek "Siz, hepiniz yazılarınızda bizim vahşetimizi anlatabilirsiniz, ama ben şu anda mutlu ve mesudum. Ben Ermeni ırkının düşmanıyım, ruhumun ve kalbimin telleri size karşı şiddetle, nefret doludur. Ermeni ve Türk milletlerinin dostluğu mümkün değildir. Damarlarımdaki bir damla kanda size karşı merhamet var olduğunu bilsem, bu ayıptan kurtulmak için o damarı koparıp köpeklere atarım."[84]

Ermeni ahalinin tehciri ve özellikle imha edildiği sırasında Salih Zeki bir yöntem uygulamayı çok severdi: Ermenileri imha işinde, din değiştirmiş, Müslümanlaştırmış Ermenileri geniş ölçüde kullanma yöntemi. "Sizler gerçek Türk olduğunuzu ispatlamak için mutlaka bir Ermeni öldürmelisiniz!" Müslümanlaştırılan Ermenilere Zeki bu sözlerle hitap ediyordu[85]. İlk kez İncesu kaymakamı olduğu zaman bu yöntemle 15-20 Ermeni öldürtmüştü[86].

---

84 Aleks Krikoryan, Setrak Karagözyan, *Hatıralar Everek –Fenesenin*, Paris 1963, s.605 (Ermenice).

85 Mihran Minasyan, Aram Antonyani vkayutune Ter Zori gavarapet Salih Zeqi beyi Evereki mech katarac ocirneru masin (Deyr- Zor mutasarrıfı Salih Zeki'nin Everek'te yaptığı cinayetler hakkında Aram Antonyan'nın tanıklıkları), Cexaspanagitakan handes, tari: 6, No 1, 2018, Yerevan, s. 61-62. Ermenice.

86 Aynı yerde.

Salih Zeki'nin Develi'deki uygulamaları, eylemleri, meslek hayatında yükselişinin temelini oluşturdu. Salih Zeki 26 Nisan 1916'da Deyr-i Zor mutasarrıflığına tayin edildi. Deyr-i Zor mutasarrıfı Ali Suat Bey sürgün edilen Ermenilere acıyordu, hatta onlar için ufak bir yerleşim yeri bile yaptırmıştı. Halep valisi Mustafa Abdülhalik Renda Dâhiliye Nezareti'ne müracaat ederek, Ermeni tehcirini hızlandıracak, Resü'l-ayn ve Deyr-i Zor'dakileri öldürebilecek güçte birini göndermelerini rica etmişti.[87]

Salih Zeki'nin mutasarrıflığa tayini kararında İttihatçı üçlü yönetimden iki üye, Talât ve Enver Paşalar arasında tartışma çıktı. Aslında Salih Zeki, Enver'in yönettiği Harbiye Nezareti'yle en az iki kez tartışmıştır. İlk olay, Sarkis Torosyan ailesinin sürgüne gönderilmesi ile ilgiliydi. Enver Paşa, Talât Paşa'ya sürgün emrinin iptal etmesi için mektup göndermiş, ancak Talât Paşa metktubu cevapsız bırakmıştı. [88] İkincisi ise, Salih Zeki'nin kariyeri bakımından daha ciddî sonuçlar doğuran, Salih Zeki'nin, Develi kaynmakamlığı yıllarında, resmî yazışmalara konu olan, Kayseri Jandarma Tabur Kumandanı Lütfü Efendi ile tartışması idi.[89] Sa-

87 Aram Andonyan, *Medz vocir*, (Büyük katliam), Boston 1921, s. 50-52 (Ermenice).

88 Sarkis Torosyan, *Çanakkale'den Filistin'e*, Erivan, 2012, s.101-102 (Ermenice).

89 BOA, DH, EUM, 6 Şb, nr. 51/38, s. 5.

lih Zeki, Jandarma Komutanı Lütfü Efendi'yi Hınçak Komitesi'ne üye bir grup Ermeninin kaçmasına sebeb olmakla suçladı[90]. Soruşturmadan sonra ikisini de görevlerinden alındılar[91]. Salih Zeki'yi İstanbul'a Dâhiliye Nezareti'ne aldılar, ama azletme yerini, rütbesi yükselerek, yeni göreve – Zor mutasarrıflığına tayin ettiler.

Türk tarihçi Taner Akçam, Osmanlı arşivi belgelerine dayanarak Salih Zeki'nin mutasarrıflığa tayini konusunda şöyle diyor: "Salih Zeki'nin Deyr-i Zor 'a mutasarrıf atanma tarihi 26 Nisan, onaylanma tarihi ise 29 Nisan 1916'dır. (BOA, DH, BEO, 4410-330741-01-01 Daire-i Sadaret Umur-i Mühimme Kaleminden Dâhiliye Nezaretine 29 Nisan 1916 tarihli yazı)."[92] Fakat Salih Zeki'nin mutasarrıflığına atanma sorunu bununla bitmemiş, çünkü 19 Mayıs 1916'da Enver Paşa Dâhiliye Nezareti'ne bir yazı göndererek, Salih Zeki'nin atanmasına itiraz etmiş ve Deyr-i Zor gibi hayatî önem taşıyan bir yer için ordunun ihtiyaçlarını karşılayabilecek başka bir yöneticinin bulunmasını isteyerek öneride de bulunmuştur.

"Dâhiliye Nezareti, şifre kalemi Mahreci Bağdad. Altıncı ordunun en mühim menzil hududunu ihtiva

90 Aynı yerde.

91 Aynı yerde.

92 Taner Akçam, *Naim Efendinin Hatıratı ve Talât Paşa Telgrafları, Krikor Gergeryan Arşivi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016, s.59

eden idare mıntıkasının temin-i intizamı ehemmiyetle matlub olmakla Zor mutassarıflığına tayin buyurulan Zeki Bey'in yerine iktidar ve kifayeti müsellem ve mücerreb olan Bağdat vali muavin-i sabıkı Şefik Bey'in tayinini ordunun ihtiyacı nokta-i nazarından suret-i katiyede muktezi gördüm. Binaenaleyh bu babdaki muamelenin tesri-i ifasıyla şimdiden ihtiram kılınmak üzere iş'ar buyurulmasını suret-i mahsusada rica eylerim. Fi 6 Mayıs sene 332 (19 Mayıs 1916). Başkumandan vekili Enver."[93] Dâhiliye Nezareti, Enver Paşa'nın isteğine muhalefet ederek, Salih Zeki'nin atanmasında ısrar etmiş, temel sebep olarak da, Deyr-i Zor mutasarrıflığı görevine deneyimli, sürgün edilen ve orada toplanan Ermeniler sorununu halledebilecek yetenekte bir zatın gerektiğini göstermiştir. Zaten, Develi kaymakamlığı yıllarında Salih Zeki'nin kararlılığını "Ermenilere karşı yöntemleri ele alma şekli" kanıtlamıştır. Dâhiliye Nezareti'nin cevabı şöyledir:

"Dâhiliye nezareti kalem-i mahsus müdüriyeti, Bağdad'da başkumandan vekili Enver Paşa hazretlerine (mahrem şifre). 7 Mayıs 332. C 6 Mayıs sene 332. Şefik Bey'in Hakkari mutasarrıfı iken Cevdet Bey'in merkezden infikakı üzerine Van vali vekaletine tayin olunarak bu esnada Veremyan ve emsalinin tevkifleri

93 BOA DH KMS 39-13. 1334 B 19. (Zeki Bey'in Zor mutasarrıflığına tayini).

hakkında Nezaret'ten verilen evamiri tatbikten ihtiraz eylemiş ve Cevdet Bey'in avdetine kadar orasını tevsi-i mefsedete müsaid gören Ermeniler tarafından Van havalisinde gayri kabil-i teskin vakalar ihdas eylemiş idi. Muktedir ve faal bulunan Zeki Bey Develi kaymakamlığında bulunduğu sırada Ermenilere karşı müttehaz tedabiri şayan-ı takdir bir surette hüsn-i tatbik etmesine mebni mülkiye müfettişliğine tayin olunmuş ve Zor'da orduya müteallik vezaifi ve Ermenilere aid eşyaları da hüsn-i ifaya muvaffak olacağı kaviyyen memul bulunmuştur. Şefik Bey'in Halil Bey'in işarı üzerine Müntefik mutasarrıflığına tayini derdesttir. Mamafih Şefik Bey'in Ermenilere aid tedabirin tatbikinde yine tereddüd göstermiyeceğine emin iseniz Zor mutasarrıflığına tayin icra eylemek üzere keyfiyetin işar buyurulması mütemennadır. (ba emr-i âli-i müsteşari)[94]

Talât Paşa ve Dâhiliye Nezareti'nin kararlı tutumu üzerine Enver Paşa itirazlarından vazgeçip, Salih Zeki'nin Deyr-i Zor'a mutasarrıf olmasına rıza göstererek, bu kararı resmî yazı ile Talât Paşa'ya bildirmiştir: "Harbiye Nezareti, şifre kalemi. Aziziye'den Dâhiliye Nazırı beyefendi hazretlerine mevrud 9 Mayıs 332 tarihli şifredir. Tensib-i devletleri cihetle Şefik Bey'in

94 Aynı yerde

Müntefik ve Zeki Bey'in Zor mutasarrıflıklarına tayinleri muvafikdır. Başkumandan vekili Enver.[95]

Salih Zeki'nin Deyr-i Zor'a ulaşır ulaşmaz vicdanı sızlamadan verdiği ilk emir, sağ kalan 250 Ermeni yetim çocuğu şehrin yakın çevresindeki mağaralarda yaktırmak olmuştur. Salih Zeki, Deyr-i Zor'a tayininden hemen sonra, tehcir edilen binlerce Ermeni'nin yok edilmesi için Resü'l-ayn ve Safa köyünde yaşayan, Halep valisi ve yerel yönetimin baş belası olan Çeçenlerden çeteler kurdu.[96] Salih Zeki, Çeçenleri kendi otoritesine bağlamayı başardı.

Salih Zeki'nin Deyr-i Zor'da atanmasından hemen sonra ünlü Ermeni yazar Aram Andonyan'ın ve Meskene KampıInda bulunan 16 zengin Ermeni aile ile ilginç bir olay yaşamıştır. "Aslında aileler, Deyr-i Zor'a Mutasarrıf olarak atanan Salih Zeki'ye rüşvet vererek Deyr-i Zor tarafına geçmek taraftarıdırlar. Zeki rüşveti kabul etmiş ve ailelerden, kendisi Deyr-i Zor'a geçtikten sonra oraya gelmelerini istemiştir. Andonyan'in Salih Zeki ile tanışıklığı tüm bu planları değiştirir. Çünkü Salih Zeki, Andonyan'a "sakın Deyr-i Zor taraflarına gelme" *{"inme aşağıya"}* uyarısında bulunarak, deyim yerindeyse katliamın haberini vermiştir. Durumu ailelere

95 Aynı yerde

96 BOA.DH_EUM_EMN _00070_00026_001; DH_EUM_EMN_00070_00026_003

anlatan Andonyan, onları ikna etmiş Deyr-i Zor yerine, Naim Efendi'ye rüşvet vererek Halep'e gitmeye karar vermişlerdi"[97].

Ermeni soykırımı tarihinde, Deyr-i Zor mutasarrıfı Salih Zeki adı, Resü'l-ayn ve karargâh merkezi Deyr-i Zor'da toplanan, yüz binlerce Ermeni'yi katletmekle anılır. 1919-22 tarihli "tehcir ve taktil" duruşmalarında, Salih Zeki'nin işlediği cinayetlerle ilgili olarak şu sözler gündeme gelmiştir: "Deyr-i Zor eski mutasarrıfı Ali Suat Bey, Ermenilerin kaderi hakkında açıklamalar yaptığı zaman dedi ki, Halep telgraf idaresinde çalışan (Tasvir-i Efkâr) gazetesi eski muhabiri Agâh Bey, Deyr-i Zor mutasarrıfı Salih Zeki Beyle sohbetinde: 'Senin için on binlerce Ermeni'yi katlettiğin söyleniyor doğru mu?' Bu soruya cevaben Salih Zeki, gururlanarak, dedi ki: 'Benim namusum var, on bin ne ki. Biraz daha yükselt.'" (Bak. dosya 6 ve 14 belge N 4, ve dosya 11 belge N 1)[98]

---

97 Taner Akçam, *Naim Efendinin Hatıratı ve Talât Paşa Telgrafları, Krikor Gergeryan Arşivi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016, s.59

98 *Hayeri cexaspanutune. Yst eritturqeri datavarutyan pastatxteri.* Aracabane, tarqmanutune ev canotutunere A. H. Papazyani (Ermeni Soykırımı. Jön Türklerin mahkeme belgelerine göre. Önsöz, tercüme ve tanıtımlar A.H.Papazyan, Erivan, 1989, s.43 (Ermenice); Bak. Erol Sadi Erdinç, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları II. 8 mart 338 (1919) tarihli kararname ile kurulan Divan-ı Harb-i Orfi Yargılaması*, cilt 2, İstanbul, 2018, s. 22.

Deyr-i Zor'da katledilen Ermenilerin sayısı 10.000'den fazla olduğunu ifade eden Salih Zeki'nin itirafları önemlidir. Diğer taraftan, Res-ul Ayn ve Deyr-i Zor'da Salih Zeki tarafından organize edilen katliamlarda öldürülen Ermenilerin sayısı kesinleşmemiştir.

Görüldüğü kadarıyla, Ermeni soykırımı tasarlanırken, sürgün edilen halkı toplu halde yok etmek için Suriye çölleri son durak olarak seçilmiştir. 5 Temmuz 1915'te Zor mutasarrıflığına gönderilen şifreli telgrafta, Dâhiliye Nazırı Yardımcısı Ali Münif, Musul ve Halep dâhil, sürgün edilen Ermeni nüfusun, Müslüman halkın % 10'unu[99] geçmeyecek şekilde, gönderilecekleri yerleri genişletme kararını bildirmiştir. Kafilelerin Zor'a gönderilmesinin durdurulması kararını içeren telgrafa rağmen, [100] 12 Temmuz 1915'te Deyr-i Zor 'a tehcir edilen Ermenilerin sayısı zaten belirtilen % 10'u oranını geçmişti, fakat sevkiyat devam etmiştir.

Burada, tehcir edilenlerin yüzde kaçının hangi vilayetlerden Deyr-i Zor 'a ulaştığı önemlidir. İttihat ve Terakki hükümeti bakımından, Ermeni tehcir politikasının temeli, doğu vilayetlerinin (Batı Ermenistan)

99 BOA, DH. ŞFR, nr.54/308 Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Ankara, 1994, kitabında s.61

100BOA, DH. ŞFR, nr.54/308 Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Ankara, 1994, kitabında s.68

İmparatorluk sınırları içinde tutulması ve bölünmenin engellenmesidir. Hatta o yörede Anadolu Türklerinin vatan şekillendirmesi tasarısında, I. Balkan Savaşı'ndan mağlubiyetle çıkılması ve Makedonya'nın kaybı çerçevesinde "yeni vatan" şekillendirme siyaseti de uygulanıyordu. Bu konu tarihçi Fuat Dündar tarafından şöyle vurgulanır:

"Enver Paşa Trablusgarp'tan İstanbul'a vardığında, savaş bitmiş ve Osmanlı Avrupası toprakları Midye-Enez hattına kadar kaybedilmişti. Çok geçmeden Enver, aralarında Talât Paşa ve Cemal Paşa'nın bulunduğu bir grup İttihatçı arkadaşıyla birlikte 23 Ocak 1913 Darbesi'ni gerçekleştirdi. Bu triumvira, gelecek 5 yıl içinde İmparatorluğun tüm politik karar mekanizmaları üzerinde mutlak kontrolü elinde bulundurarak İmparatorluğun kaderini çizecektir. Osmanlı'da yeni bir dönemi açan bu darbe aslında, önceden planlanmış bir siyasî projenin ilk adımı olacaktır: Anadolu'da Türklüğün yaşayacağı bir vatan yaratmak. Balkanlar'ın kaybıyla ilgili sorumluluk muhalefetin üzerine yıkılmıştır; böylece yok olmaya başlayan Avrupa topraklarından çekilip ve Anadolu'da yoğunlaşmak hedefi Edirne'nin 22 Temmuz 1913'te geri alınması ile başlatılmış oluyordu".[101]

101 Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi. İttihat ve Terakki'nin Etnisite mühendisliği (1913-1918)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s.61-62

Batı Ermenistan'ı "Türk vatanı" sınırlarına içine alma planına dair hazırlıklar, Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi'nde[102] de ortaya konuyor. Talât Paşa, Balkanlar'dan çıkarılan muhacirlerin, sürgün edilen Ermenilerin ve altı Ermeni vilâyeti dışındaki Anadolu'nun batısındaki vilâyetlerden ayrılmamış Ermenilerin sayısı hakkında hesaplar yapıyordu[103].

Batı Ermenistan'ın (altı Ermeni vilâyeti) bölünmesini ve ayrılmasını engellemek amacıyla oralarda yaşayan yerleşik Ermeni halkı yok edilerek sorunu kökten çözme projesi, soykırım tasarısı, ünlü İttihatçıların anılarında da görülür. Hüseyin Cahit Yalçın'a göre Ermenilerin tehcir projesinin asıl mimarı Dr. Bahaeddin Şakir'dir ve onun bu doğrultudaki faaliyetleri için, "şayet Bahaeddin Şakir'in anısını sonsuzlaştırmak gerekirse, doğu vilâyetleri memnuniyetle onun anıtını yerleştirmek için kapılarını açar" demiştir. [104]

1915-1916 yıllarındaki Ermeni tehcir ve soykırımını Holokost'la karşılaştırdığımızda, gördüğümüz bir diğer ayırt edici özellik Ermenileri vatanlarından yoksun bırakma (patriocide) fikridir. Nitekim Erme-

102 Murat Bardakçı, *Talât Paşanın Evrak-ı Metrukesi, Sadrazam Talât Paşa'nın özel arşivinde bulunan Ermeni tehciri konusundaki belgeler ve hususi yazışmalar*, İstanbul, Everest Yayınları, 2009

103 *Age* s.35, 41, 77.

104 Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım*, İstanbul, YKY, 2002, s. 83.

ni vilâyetlerindeki bu uygulamaya, İttihatçıların, daha sonra da Kemalistlerin daha kolayca asimile edilebileceğini düşündükleri aynı yörede yaşıyan Kürtler de aktif biçimde katılmış ve Ermeni topraklarına el koymuşlardır. Bir diğer deyişle Kürtlerin Ermeni soykırımında basit bir alet olarak kullanılmış olduğu fikri temelsizdir, çünkü Kürtlerin, Ermenileri yok etme planında rol oynaması da aynı fikre dayanır: Ermeni topraklarına sahip olmak.

Anavatanları dışında yaşayan Ermeniler daha az tehlikeli görülmekle birlikte 1915-16 yılları Ermeni soykırım projesinin temel hedefininin İmparatorluk sınırları içinde yaşayan Ermenilerin tamamı olduğu kabul edilebilir; ne var ki Batı Anadolu ve Kilikya vilâyetlerinin yöneticileri tehciri daha "yumuşak" bir tarzda uygulamışken, Batı Ermenistan bölgesindeki vilâyetlerin yöneticileri aynı politikayı kimi zaman merkezî hükümet tarafından görevden alınmalarına yol açacak kadar "sert-şiddetli" biçimde hayata geçirmiştir.[105]

Batı Ermenistan halkının tehciri sürecinde uygulanan vahşet bu Ermeni vilâyetlerinden gönderilenlerin bir bölümünün Deyr-i Zor'a ulaşamamasına neden

105 Buna, örneklerden biri Diyarbakır valisi, İttihat'ın kurucularından birinin Mehmet Reşit olayı. Bkz.Mithat Şükrü Bleda, İttihat ve Terakki Katibi Umumisi, *İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1979, s.56-59

oldu. Osmanlı arşiv belgelerinin incelenmesi de bu hakikati ortaya koyar. Örneğin, Dâhiliye Nezareti'nin 18 Mayıs 1915 tarihli emri ile Erzurum'dan ve 23 Mayıs 1915 tarihli emri ile Van'dan tehcir edilen Ermeniler Deyr-i Zor'a yerleşmiş olmalıydılar.[106] Belli ki Erzurum'dan çıkan kervanlar Kemah ovasında katledilmiştir. Erzurum valisi Tahsin, olacakları tahmin ederek Erzurum'dan çıkan kervanlara birkaç kilometre eşlik etmiş, fakat onun ayrılmasından sonra kervanlar yok edilmiştir. Van Ermenilerinin acı kaderi hakkında da pek çok tanıklık vardır.[107] Diyarbekir valisi Mehmet Reşid'in cinayetleri zaten o boyutlara ulaşmıştır ki, Talât Paşa ona önce bir uyarı telgrafı çekmiş, sonra da görevden almak zorunda kalmıştır.

Salih Zeki öncesi Zor mutasarrıfı olan Ali Suat'a gönderilen telgraflardan, görev süresinde Deyr-i Zor'a Antep, İzmit, Tekirdağ, Karahisar, Akşehir, Maraş, Bursa, Samsun Ermenilerinin oluşturduğu kervanların ulaştığı anlaşılır.[108] Görüldüğü gibi bunlar arasında Batı

106 BOA, DH, ŞFR, nr. 53/48 ;DH. ŞFR. nr.53/3 Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Ankara, 1994, s.32-34 kitabında

107 Böyle örneklerden biri Venezüellalı Osmanlı ordusu subayı Rafael de Nogales'in anılarıdır. Kitabın Rusça tercümesi bkz. Рафаэль де Ногалес, *Четыре года под полумесяцем*, (*Dört yıl hilal altında*) Москва, Русский Вестник, 2006.

108 BOA, DH. EUM, 2 Şb.nr.69/6, 69/7, 69/8, 69/9, Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Ankara 1994, kitabında s.125-126.

Ermenistan yöresinden tehcir edilmiş herhangi bir Ermeni kervanının Deyr-i Zor'a ulaştığına dair bir bilgi yoktur. Bu durum bile, Ermeni tehcirinin, bu halkı yok etme hedefiyle anavatanlarından yoksun bırakmaya dayandığının kanıtıdır.

Tehcirin bir diğer görgü tanığı, Piskopos Balakyan'a göre, Halep'e ulaşan kervanların bir bölümü Halep ile Deyr-i Zor arasındaki bölgede kırıma uğradı. "Binlerce aile, Deyr-i Zor'a gönderilmek üzere Halep'ten yola çıkarıldı, bunlardan yüzde 5'i Deyr-i Zor'a sağ salim ulaşamadı. Çölde 'eneze' adı ile anılan silâhlanmış, atlı eşkıya grubu, sahipsiz, korumasız halka saldırıp, dövdüler, öldürdüler, hakaret ederek soydular, giysilerini aldılar, karşı gelenleri işkencelere maruz bırakıp çekip gittiler. Sağ kalanlar ise, geri dönüş yasak olduğundan, ileriye gidip yeni taarruzlara, işkencelere maruz kaldılar. Böylece yolda yok edilerek ancak yüzde 5'i Deyr-i Zor 'a ulaştı."[109]

Ermeni halkının, Deyr-i Zor katliamı ile ilgili bir çok ağıtı vardır[110]. Sağ kalan insanlarda, "Canavar Zeki" adı uzun yıllar korku yaratmıştır. Değişik

109 opos Balakyan, Ermeni Koğkotası, Ermeni şehitlerin yazılarından bölümler: Berlinden Zora doğru (1914-1920), Erivan, Ermenistan,1991, s.378.

110 Onlardan bir örnek, "Der Zor dedikleri büyük kasaba /Kesilen Ermeni gelmez hesaba/Osmanlı etrafı dönmüş kasaba", bkz. Selçuk Uzun, *age.*

kaynaklar Salih Zeki'nin Deyr-i Zor 'da yaptığı katliamın kurbanlarının sayısı hakkında farklılık gösterir. Örneğin, görgü tanığı, Deyr-i Zor 'a sürgün edilen *Jamanak* gazetesi editörü Yervant Odyan 298.500 sayısını belirtirken[111], Aram Andonyan 200.000-[112] kişiden söz eder. S. Akuni ve Taşnak Partisi üyesi Şavarş Misakyan'ın verilerine göre de Salih Zeki Deyr-i Zor'da 60.000 Ermeni'nin ölümünden sorumludur.[113] 1922'de yayımlanan *Tsayn tarapelots* (Eziyetin Sesi) kitabında Deyr-i Zor'da kıyıma uğrayanların sayısı 30.000[114] olarak belirtilir. Ermeni tarihinde, Aram Andonyan'ın verdiği 200.000 kurban daha geniş ölçüde yer alır.

Salih Zeki, Deyr-i Zor'da mutasarrıflık görevini 19 Mart 1917'ye kadar sürdürdü ve görevini Havran mutasarrıfı Abdülkadir Bey'e devretti[115]. İstanbul'a çağ-

111 Yervant Odyan, *Anidzyal Tariner (Lanetli yıllar) 1914-1919 (kişisel anılar)*, Tahran 2005. (Ermenice). Odyan kurbanların sayısını şu şekilde belirtmiştir: "Köprüsünden üç yüz bin Ermeninin geçtiği Der Zor'dan gelirim. Onlardan bugün sadece bin beş yüz kadın ve yetim çocuk sağ kaldı", Yervant Odyan, *age*, s.33

112 Aram Andonyan, *age*, s.56, 112.

113 S.Aguni, *age*, s.316; Şavarş Misagyan, *age*, s.33.

114 Kitapta şöyle yazıyor: "30.000 Ermeninin mezarı Deyr-i Zor", bkz. B. Donabedyan, *Tsayn tarapelots* (Eziyetin Sesi), Paris 1922. s.311.

115 BOA, BEO 4460-334455. 1355 Ca 25. Zor mutasarrıfı Zeki Bey'in azliyle yerine Havran mutasarrıfı Abdülkadir Bey'in tayini, 19 Mart 1917.

rılan Salih Zeki Dâhiliye Nezareti'nde hiç bir göreve atanmamıştır; 1917-1918 yıllarında işsizdir[116].

Daha sonra, 1920 yılında İstanbul'da, Deyr-i Zor 'da Ermenileri öldürenler için açılan davada Salih Zeki gıyaben ölüm cezasına çarptırıldı, hüküm Sultan tarafından da onaylandı[117]. Sovyetler Birliği'nde resmî bir kurumda çalışmak için anket doldurmak gerekliydi ve anketlerde mutlaka yargılanıp yargılanılmadığına ilişkin bir madde vardı. Salih Zeki, doldurduğu anketlerde Deyr-i Zor'da Ermeni kırımını organize etmekten idama mahkum olduğunu gizlemiş ve bu soruyu şöyle cevaplamıştır: "Türkiye'de siyasî faaliyetten gıyabımda idam cezası verildi"[118].

İşsiz kaldığı süreçte Salih Zeki'nin Ermeni soykırımında oynadığı rolü nedeniyle pişmanlık duyduğunu düşündürten kimi veriler vardır. Kendi ifadeleri dışında, başka kaynaklar da Salih Zeki'nin binlerce masum

116 RGASPİ, f. 532, op. 12, d. 4306, s. 6.

117 Salih Zeki'ni idam cezası kararı için bkz. BOA, BEO_004631_347324_001_001: Divan-ı Harbi Örfi Mahkeme kararı *Alemdar* (30 Nisan 1920) ve *Vakit* (2 Mayis 1920) gazetelerinde yayınlanmıştır, bkz. *"Tehcir ve Taktil" Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları. İttihad ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922*, Derleyenler Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, İstanbul, Bilgi Universitesi Yayınları, 2008, s. 715-716. Deyr-i Zor Tehciri Davası.

118 RGASPİ, f. 532, op. 12, d. 4306, s. 5 arka sayfa.

insanın öldürülmesinden çok pişman olduğunu, hatta intihar etmeyi bile düşündüğünü belirtiyor. Mesela Osmanlı Meclisi'nin İzmir ve Aydın mebusu (1912-1919) Emmanuil Emmanuilidis "Zor Çölü" hakkında "Bir milyon insan yurtlarından edilerek, bunlardan 200 binin bile oraya varıp varamadığı ve bunlardan kaçının kaldığı belli değildir" dedikten sonra şunları ekliyor: "1917'de Beyoğlu'nda kısa boylu, esmer, ahenkli bir vücuda sahip, 30-35 yaşlarında, dış görünüşü herhangi bir vahşilik göstermeyen bir gençle karşılaştık. Kendisinin Müslüman olduğunu, vali olduğu Zor Çölü'nde çok zengin olduğunu, 60.000 Ermeni'yi katledip çocukları canlı canlı gömdüğünü, dışarıya çok ender çıktığını, insan yüzü görmek istemediğini, adının Zeki olduğunu ve intihar etmeyi düşündüğünü bize söyledi. Sonradan gazetelerde (*Vakit* 2 Mayıs 1920, No. 890), yeni bir sürgün bahanesiyle her bir yandan Zor Çölü'ne toplanan Ermenileri tekrar yürüyüşe çıkartarak, düzenlediği atlı ve yaya çetelerle, kendisinin de bizzat bulunup izleyerek, önce yolda soyduktan sonra, Habur Bölgesi'nin ücra köşelerinde onları hunharca katlettikleri için, Askeri Mahkeme'nin 28 Nisan 1920 tarihindeki kararıyla, adı geçen bu kişinin gıyaben idama mahkûm edildiğini okudum"[119].

119 Emmanuil Emmanuilidis, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yılları*, İstanbul, Belge Yayınları, 2014, s. 146-147.

Nitekim Salih Zeki de 1933'te kaleme aldığı otobiyografisinde o günleri şöyle anlatıyor: "Değişik kazalarda kaymakamlık yaptım. Son görevim Deyr-i Zor kazasında (1915-1916) 6 ay süren mutasarrıflıktı. Benim görüşlerimde değişiklik o zaman başladı. Dünya Savaşı sırasında Türkiye'de yaşayan Ermeniler Adana, Halep, Suriye, Deyr-i Zor, Musul vb. yerlere tehcir edildi. Her yerde, her tarafta (везде и всюду) cinayetler işleniyor, kanlı olaylar oluyordu. Bu arada belirtmeliyim ki, o zamanlar askerlerin diktatorası öylesine güçlüydü ki, sivil makamlar hiçe sayılıyordu. Buna rağmen ben bir mutasarrıf olarak bu iğrenç işten kendimi de suçlu buluyorum (А несмотря на это, я, как губернатор, считаю себя виновным в этом гнусном деле).

Bütün bunlar bende mevcut düzene, hükümete ve savaşa karşı memnuniyetsizlik, hatta düşmanlık hissi uyandırdı. Bu felâket yalnız Ermenilerin başına gelmiş değildi, ayni zamanda bütün Türk halkının da felâketiydi. Bu beni devrim saflarına itti. (Yukarıda bahsettiğim bütün geçmişim yüzünden Bakü teşkilâtı 1923 yılında beni partiden ihraç etti ve Haziran 1926'da ZAK KK (Kafkasya Komünist Partisi Kontrol Komisyonu) bir kararla üyeliğimi iade etti. ZAK KK eklidir.)"[120].

120RGASPİ, f. 532, op. 12, d. 4306, s. 9 ve 9 arka sayfa. Salih Zeki'nin 1933 yılında yazdığı kısa biyografisi bkz. ek. 2.

İstanbul'da pişmanlık duyguları yaşadığı ve işsiz kaldığı dönemde Salih Zeki memlekete dönen savaş esirlerden Rusya'daki olaylar hakkında bilgi almaya başladı ve Rusya'daki Türklerin de devrimde aktif rol aldıklarını ve Türk devrimcilerinin başında eski arkadaşı Mustafa Suphi'nin bulunduğunu öğrendi[121]. Salih Zeki bunun üzerine Rusya'ya gidip sosyalist çevrelere katılma kararı aldı. Fakat kendisinin de belirttiği gibi o zamanlar sosyalist fikirlere aşina olmakla birlikte Marksizm ve komünizm hakkında pek fikri yoktu. Nitekim, değişik kaynaklara göre, izleyen yıllarda da Salih Zeki'nin Marksizm bilgisi pek kuvvetli olmadı. Mesela, Ahmed Cevat Emre 1921'de kaleme aldığı "Türkiye'de İşçi ve Sosyalist Hareket" yazısında Salih Zeki hakkında "Zeki ve bilgili adam, ama bilgileri ve Marksizm ile ilgisi amatörlukten öte gitmiyor"[122]. 1920'de Trabzon'da yayınladığı *Niçin Bolşevik Oldum?* kitapçığı da Salih Zeki'nin Marksizm bilgisinin zayıflığını göstermesi bakımından eleştirilmesine yol açtı. 1 Mart 1934 yılında doldurduğu KUTV öğretmenleri için hazırlanmış anketteki 5 maddeye (literatür ve siyasî çalışmalarda siyasî hatalar yaptınız mı? Ne gibi hatalar?) Salih Zeki bu eleştirileri kabul edip, mazeret olarak şöyle bir

121 Aynı yerde, s. 9 arka sayfa.

122 TÜSTAV Komintern Arşivi, Döküm 1, CD No: 34, Klasör No: 3_6, Belge No:172-174.

açıklama getiriyor: "Türkiye'de (Trabzon'da) 1920'de yayınlanan son eserim propaganda bakımından çok güçlüydü, ama Marksizm yaklaşımı bakımından değil, çünkü o zaman Marksizm hakkında bilgim yoktu"[123]. Nitekim Trabzon'dan Bakü'ye döndükten sonra verdiği raporda bu kitapçığı şöyle değerlendirmişti: "Ben bir risale tabettirdim, 600 nüshasını dağıttım. Evvela eser iyi netice verdi, fakat bilahare Müdafaacılar aleyhinde bulundular"[124].

Salih Zeki'nin İstanbul'u terk etme nedenlerinden biri de kuşkusuz Ermeni soykırımında oynadığı rol dolayısıyla İngilizler tarafından yakalanıp yargılanma endişesiydi. Bu çerçevede Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra Salih Zeki İstanbul'dan ayrıldı ve 1918 sonlarında Batum, Tiflis yoluyla Bakü'ye ulaştı. "Tam da o zaman başta İngilizler olmak üzere Müttefik birlikleri İstanbul'u işgal etmesine yolu açan Mütareke imzalandı. İngilizlerin beni tutuklamasından korktuğum için Türkiye'den ayrılma kararı aldım. Daha sonra öğrendim ki, işgal sırasında başında Arnavut Mustafa Paşa'nın bulunduğu Sultan İngiliz Askerî Mahkemesi gıyabımda beni idama mahkûm etmiş."[125].

123 RGASPİ, f. 532, op. 12, d. 4306, s. 8

124 *TKP MK 1920-1921 Dönüş Belgeleri – 1*, Çeviri: Yücel Demirel, İstanbul, TÜSTAV, 2004, s. 36.

125 RGASPİ, f. 532, op. 12, d. 4306, s. 10.

Salih Zeki'nin İngilizler tarafından yakalanma korkusu yüzünden Türkiye'den ayrıldığı, Mutasarrıf Suphi Bey'e yazdığı 12 Mayıs 1920 tarihli mektuptan da bellidir: "Türkiye'nin sinesinde kopan fırtına İngiliz diktatoryası bizi dahi Kafkas'a attı. İki seneye kadar buradayım."[126]

Salih Zeki'nin Bakü'de inançlı bir komünist olma yoluna girdiğine ilişkin önemli bir kanıt, Kafkasya'daki eylemlerinin ilk döneminde, İstanbul'da tanışmış olduğu komünist Celal Korkmasov ile kurduğu bağlantıdır.[127] Öte yandan, Salih Zeki'nin 1919'da Rus

126 TÜSTAV Komintern Arşivi, Döküm 1, CD 2, Klasör: 02_36, Belge No.436 (Eski Türkçe) Bu süreçte Rusya sosyalist devriminin sonraki yıllarında Türklerin hangi yollarla ve ne amaçlarla Kafkasya'ya ulaşmış oldukları konusunda Salih Zeki'nin arkadaşı Süleyman Nuri'nin tanıklığı da ilginçtir: "1919 senesi ve sonraları Kafkasya'ya üşüşen Türkler hakkında kanaatim: Türk ordusundan Rus ordularına subay olsun er olsun iltica edenler hareketlerinde samimi, güya kendiliklerinden Azerbaycan'a ve Bakü'ye gelmiş yahut da tesadüfen esarette kaldıklarını söyleyenlerden ekserisi hareketlerinde gayri samimi, ya Pantürkizm peşinde dolaşan avantüristler ya da İstanbul'daki işgal kuvvetleri tarafından gönderilmiş hususi ajanlardı". Bkz. Süleyman Nuri, *Çanakkale Siperlerinden TKP Yönetimine Uyanan Esirler*, İstanbul, TÜSTAV, 2002,s. 236. İlginç olan, Süleyman Nuri'nin anılarında, Salih Zeki ile nasıl tanıştığı, Zeki'nin hangi yoldan ve nasıl Azerbaycan'a geldiği hakkında herhangi bir ayrıntı yok. 1919-1923 yıllarında samimi arkadaş olan, beraber devrimci mücadele yürüten Süleyman Nuri, anılarında Salih Zeki'ye çok az yer vermiştir.

127 Süleyman Nuri, *Çanakkale Siperlerinden TKP Yönetimine Uyanan Esirler*, İstanbul, TÜSTAV, 2002, s.318.

Komünist Partisi (bolşevik) üyesi olması, bu eylemcinin İttihatçılıktan (Cemiyet'in resmî üyesi olmasa bile İttihatçılık ilkelerine sadık bir memur olarak davranmıştır) komünistliğe hızlı bir biçimde geçtiğini gösterir.

Bu hızlı değişim Salih Zeki'nin zihninde ve siyasî görüşlerinde de gerçekleşmiş ve 1919'dan sonra Türkiye'nin kurtuluşunu da komünist ideolojinin kabulünde ve sosyalist devrimin gerçekleştirilmesinde görmüştür. Bu dönemde Bakü'de kurulan Türkiye Komünist Teşkilâtı içinde yer alıp önemli rol oynayan, bu teşkilât adına Türkiye'ye de gönderilen Salih Zeki, Erzurum'da yayınlanan *Albayrak* gazetesinin 9 Ağustos 1920 tarihli nüshasında "Yeni İnkılâp" başlıklı makalesinde Türkiye'nin kurtuluşu için şu yolu öneriyordu: "Binâenaleyh tahripkâr istilalara karşı Türkiye mazlumlarının hukukunu ve varlığını korumak için kıyam eden inkılâpçılar dahi büyük ve nurlu Kommüna cereyanının bir ucundan kemâl-i samîmiyetle tutmaya; gaddar Avrupa emperyalizmi entrikalarının önüne geçebilmek için beynelmilel inkılâp teşkilâtının semâvî kudretinden istifade etmeye ve istihlâs vesaitini inkılâbın bu muazzam motoruyla tahrik eylemeye mecburdurlar. O zamandır ki memlekette inhilal etmez halk kuvveti teşekkül edecek ve inkılâp âleminin maddî ve manevî müzâheretiyle teşekkül edecek sedd-i

âhenîne çarpan istilakâr mütecaviz her teşebbüs parça parça olup ölecek ve Türkiye'nin mazlum halkı da ancak bu şerâit tahtında hakkına sahip olacak ve kurtulacaktır."[128] Bu makalede, Salih Zeki Ermeni halkını Taşnak Partisi'nden ayırıp, Taşnak Partisi'ni düşman sayar.[129]

Bütün bu gelişmeler çerçevesinde 1919'da Deyr-i Zor Mutassarıfı Salih Zeki'nin tarih sahnesinden silindiğini, yerine komünist "yoldaş Salih Zeki Kuşarkov"un ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Nitekim Türk resmî yazışmalarında da artık "Zor mutasarrıf-ı esbakı Salih Zeki Bey" olarak anılır hale gelmiştir.[130]

Bakü'de Salih Zeki İşçi Kulübü'ne gidip gelmeye ve aynı zamanda Azerbaycan'dan "İslam Ordusu"nun geri çekilmesinden sonra orada kalan Türkler arasın-

128 Salih Zeki, Yeni İnkılâp, *Albayrak*, 9 Ağustos 336, sayı 104. *Yüce Yurt'tan Yükselen Ses Albayrak 1919-1921*, Tıpkıbasım ve Yeni Türk Alfabesiyle, Editör: Prof. Dr. Yavuz Aslan, 2. Baskı, Erzurum, 2012, s. 331.

129 "Vilâyât-ı Şarkıyye ile Karadeniz sahilinin bir kısmı alçaklığın en harîs mümessili olan Taşnak baykuşlarına mahsus harabezâr haline getirilmiş ve bu sahilin diğer kısmında ise adı unutulduğu hâlde tarihî fecîaları hâlâ yaşayan Pont Krallığı'nın yeniden canlandırılmasına teşebbüs olunmuştur", Salih Zeki, Yeni İnkılâp, *Albayrak*, 9 Ağustos 336, sayı 104, *age.*

130 Emniyet Komiser Muavini Ali tarafından Emniyet Müfettişliği Vekâlet-i Âliyesine gönderilen 43 numaralı rapor. 1 Haziran 337. Bu belgeyi bize veren Erden Akbulut arkadaşımıza içten teşekkür ediyoruz.

da emperyalistlere ve Musavat Hükümeti'ne karşı propaganda yapmaya başladı[131]. Kulüpte A. Karayev, R. Ahundov, M. Huseynov gibi Azeri inkilâpçılarla tanışmış ve komünist gazetelerde makaleler yazmıştır. Kendisini "eylemci-propagandacı" olarak nitelemiştir[132].

1919, kimi yoldaşlarıyla birlikte Güney Kafkasya'da ilk Türk komünist hücreleri organize etti ve bu hücreler RKP(b) Kafkas Bürosu tarafından resmen tanındı; bu süreçte Salih Zeki Rus Komünist Partisi (bolşevik) üyesi oldu[133]. 1919-1920 yıllarında yürütülen devrimci faaliyetlerde Kafkas Bürosu sekreterleri V. Naneyşvili ve Skaçko, Gamay Sultanov, Dovlatov ve başkaları ile tanışmış, birlikte çalışmış ve orada bulunan kimi Türk komünistleriyle beraber Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesinde aktif rol oynamıştır[134].

Azerbaycan'da Musavat Hükümeti'ni devirme ve Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi faaliyetlerinde oynadığı rolü Salih Zeki şöyle anlatmaktadır: "Hatta darbe gecesi (27-28 Nisan) Naneyşvili, Sultanov, Dovlatov, M.D. Huseynov yoldaşlar ve darbeyi yöneten illegal devrimci merkez komitesinin aktifleriyle birlikteydim

131 RGASPİ, f. 532, op. 12, d. 4306, s. 10.
132 RGASPİ, f. 532, op. 12, d. 4306, s. 6.
133 RGASPİ, f. 495, op. 266, d. 116, s. 1.
134 RGASPİ, f. 532, op. 12, d. 4306, s. 10.

ve faal olarak ve silah elde darbeye katıldım. Bakü'deki darbe gecesi ilk Azerbeycan Devrim Komitesi'ni seçen yoldaşlardan biri de bendim. Nisan darbesinden sonra Azerbeycan'da Türk Komünist Seksiyonu Sekreteri oldum ve Yeni Yol gazetesini olarak çıkarmaya başladım. Komintern yetkilisi olarak teşkilâtıyla birlikte Taşkent'ten Bakü'ye geldikten sonra Mustafa Suphi yoldaş Türk Komünist Teşkilâtı'nın Bakü Merkez Komitesi'ne Suphi, Alimov, Nazmi ve diğer yoldaşlarla birlikte ben de üye seçildim. Ben bizim teşkilâtın Basın Şubesi Başkanı ve teşkilâtın adı Yeni Dünya olarak değiştirilen yayın organının redaktörü olarak kaldım."[135]

Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesinde Salih Zeki'nin rolü hem resmî belgelerde, hem de o dönemdeki siyasetçilerin ve eylemcilerin hatıralarında yer alır. Mesela Ahmed Cevat Emre'in 1921'de kaleme aldığı "Türkiye'de İşçi ve Sosyalist Hareket" isimli raporun "Benim onlar hakkında görüşüm" bölümünde şöyle deniyor: "Salih Zeki. Süleyman Nuri'nin dostu, İttihatçılar zamanında mutasarrıflık etmiş, Zor'a sürülen Ermeni işlerinde parmağı olduğu sanılıyor. Zeki ve bilgili adam, ama bilgileri ve Marksizm ile ilgisi amatörlükten öte gitmiyor. Azerbaycan devri-

135 Aynı yerde, s. 10 arka sayfa.

mine hizmeti dokunmuş olsa da, geçmişi sebebiyle komünist hareketin başına getirilemiyor. Şenlikli hayata çok düşkün."[136]

Fakat ilginçtir ki Salih Zeki'nin o dönemdeki en yakın arkadaşı Süleyman Nuri hatıralarında Azerbaycan'nin Sovyetleştirilmesinde Zeki'nin rolünden hiç bahsetmemiştir. Oysa parti tarihine ilişkin konuları açıklarken, örneğin Türkiye Komünist Partisi'nin kuruluşunda, Mustafa Suphi'nin Türkiye'ye dönüşüyle ilgili ön çalışmalarda, diğer eylemcilerin yanı sıra Salih Zeki'nin adı da geçer. Ayrıca bir yerde, 1921'de Salih Zeki ile beraber Moskova'da Komintern'in 3. Kongre delegesi iken, Moskova'da Komintern görevlilerinin kaldığı Tverskoy sokağındaki Lüks Oteli'nde Tevfik Rüştü Aras ile karşılaşmalarından söz ederken, Tevfik Rüştü Aras ile kendisini Salih Zeki'nin tanıştırdığını belirtir. Süleyman Nuri, Salih Zeki'nin İttihatçılığının kökenini ve Kemalist çevreyle tanışıklığını, kimileriyle de samimî bağlarını korumuş olmasını dikkatle takip eder. ....arkadaşım Salih Zeki, Tevfik Rüştü Aras ve onun aralarında bulunduğu Türkiye ve Ankara'daki çevreleri gayet iyi bildiği için de Tevfik

136 Türkiye'de İşçi ve Sosyalist Hareket, TÜSTAV Komintern Arşivi Döküm 1, CD No: 34, Klasör No:3_6, Belge No: 172-174 (Eski Türkçe).

Rüştü Aras hakkında müsbet herhangi bir fikir edinmemize imkân yoktu.[137]

Salih Zeki, Nisan 1920'de Azerbaycan'ın Sovyetleşmesinden sonra Bakü'de oluşturulan ilk Türkiye Komünist Teşkilâtı'nın kurucularından biridir. Tarihçi Yavuz Aslan, bu teşkilât ve onun kurucuları hakkında şöyle yazıyor: "Ortak amaçları, Anadolu'daki milli harekete yardım sağlamak için Bolşeviklerle ilişkiye girmek olan bütün bu gruplar, aralarında görüşerek, birlikte çalış-

137 Süleyman Nuri, *age*, s.397 Türkiye Komünist Partisi kuruluşu hakkında kapsamlı çalışmalar yapmış Yrd. Doç. Dr. Yavuz Aslan Ankara hükümeti tarafından Bolşeviklerle iletişime geçmek amacıyla Azerbaycan'a gönderilen İttihatçılar hakkında şu açıklamayı yapıyor: "Kazım Karabekir Paşa, ilk olarak Dr. Fuat Sabit ve Dr. Ömer Lütfü'yü, Bolşeviklerle temas kurmak ve onların Anadolu'daki milli harekete yardımlarını sağlamak yolunda çalışmalar yapmaları için, 1919 Sonbaharında, Bakü'ye gönderdi... Bu arada İstanbul'da Bekirağa Bölüğü'nde tutuklu bulunan Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa, buradan firar ederek Küçük Talât'la birlikte Sivas'a gelmiş, burada Mustafa Kemal Pasa ile görüşüp, Azerbaycan'da çalışmak istediğini bildirmiş ve Mustafa Kemal Paşa'dan bazı talimatlar alarak, Eylül 1919'da Nahçivan yolu ile Azerbaycan'a hareket etmiştir... Yine de bu günlerde İstanbul'daki Karakol Cemiyeti tarafından Baha Sait Bolşeviklerle ilişki kurmak amacıyla Bakü'ye gönderilmiştir." bkz. Yrd. Doç. Dr. Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi. Türkiye Komünistlerin Rusya'da Teşkilâtlanması (1918-1921),* Ankara, Türk Tarih Kurumu basımevi, 1977, s.79-80. Görüldüğü gibi Ankara tarafından bolşeviklerle bağ kurmak amacı ile ilk İttihatçılar 1919 yılı sonbaharında gönderilmiştir, o dönemde Salih Zeki zaten resmen Rusya Komünist Partisi (bolşevik) üyesidir.

maya karar vermişler ve amaçlarına erişebilmek için Azerbaycan Komünistlerinin de yardımı ile Bakü'de bir Türk Komünist Fırkası kurmuşlardır. Halil Paşa, Dr. Fuat Sabit, Süleyman, Erkân-ı harp Mustafa, Baha Sait, Yüzbaşı Yakup, Küçük Talât, Salih Zeki, Süleyman Nuri, Hilmi vs. kişilerin yer aldığı bu fırka, Hareket Şubesi, Neşriyat Şubesi ve Propaganda Şubesi olmak üzere üç kısma ayrılmıştı. *Yeni Yol* adında bir de gazete çıkaran bu fırka Rus ve Azerbaycan Bolşevikleri ile birlikte çalışmalar yapmıştır. Türkiye'deki Millî Mücadeleyi yönetenlerle, Bolşevikler arasında ilişkiler kurulmasında bir vasıta aracı olan bu fırkanın Azerbaycan'ın sovyetleştirilmesi esnasında ve sonra Bolşeviklerle birlikte hareket ettiği anlaşılmaktadır"[138]. Partide Salih Zeki Propaganda Şubesi şefi olarak görev yaptı [139].

Türkiye Komünist Teşkilâtı'nın ömrü pek uzun olmadı. Azerbaycan'ın Sovyetleşmesinden sonra kendi grubu ile Bakü'ye gelen Mustafa Suphi, Mayıs 1920'de bu teşkilâtı dağıttı[140]. Salih Zeki'nin merkez

138 Yavuz Aslan, *age*, s.81.

139 Kazım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*. 2 cilt, İstanbul YKY, 2006, s.681.

140 M. Suphi'nin Bakü'ye gelmesi Salih Zeki şöyle anlatıyor: "Subhi yoldaş 1920 senesi Mayıs sonlarında Bakü'ye geldiği vakit Sovyet hükümetinin muhtelif yerlerinde Türkiyeli grupları ve yanında ise, hatırımda yanlış kalmadıysa, 36 Türkiyeli komünist yoldaşı vardı." RGASPİ, f. 532, op. 4, d. 395, ss. 81-82.

komite üyesi olarak yer aldığı yeni bir teşkilât kurdu.[141]

Milliyetçi hareketin çekirdek kadrosunu oluşturanlar arasında arkadaşlara ve tanıdıklara sahip eski üst düzey bürokrat Salih Zeki, Türkiye İştirakiyun Teşkilâtı Merkezî Heyeti tarafından, Türkiye'de komünizm propagandasını yaymak, TKT şubeleri açmak, 15. Ordu komutanı veya Kafkas (Doğu) Cephesi komutanı K. Karabekir ve onun aracılığı ile Ankara hükümetiyle bağ kurmak için[142] Erzurum'a gönderildi: "Salih Zeki yoldaş Anadolu'ya gönderilmişti. Vazifesi, Nahçivan'da vaziyeti tespit edip On Beşinci Kolordu ile müzakere edip fırkanın nakli meselesini takrir etmek ve nihayet işçi teşkilâtını yapmak idi. Kendisi Ordubaşta revkom yaptı. Nahçivan'da müdafaa hareketini idare eden Vey-

141 Salih Zeki Merkez Heyetin 4 Haziran 1920 tarihli toplantısında "Bakü Teşkilâtının heyet-i idaresi azası olarak" tasdik edilmiş, bkz. TÜSTAV Komitern Arşivi Döküm 1, CD No: 1, Klasör No: 1_36, Belge No: 207 (Eski Türkçe). "Ayrıca 19 Temmuz 1920'de TBMM Başkanlığı'na iletilen Süleyman Sami tarafından getirilmiş, Mustafa Suphi'nin mektubunda, Süleyman Sami, İsmail Hakkı, Mehmet Emin, Salih Zeki, Yüzbaşı Nedim Agâh ve Yüzbaşı Yakub'un Merkezi Büro üyesi olarak isimleri geçmektedir.", bkz. Yavuz Aslan, *age*, s.89.

142 Yavuz Aslan'ın belirttiği gibi "TKT Bakü Komitesi ve "Kayıt ve Tevzi Şubesi" müdürü olan Salih Zeki Temmuz 1920'de, Nahçivan'a teşkilâtın bir şubesini açmak ve komünizm propagandası yapmak üzere gönderilmiştir. Ayrıca Salih Zeki'ye verilen görevlerinden birisi de TBMM Hükümeti ile ilişki kurmak idi", Yavuz Aslan, *age*, s.274.

sel Bey ile müzakere ettik. Suphi yoldaş ile orada revkom tesis edecektik. Fakat o esnada Ermeni kuvvetleri geliyordu. Bilahare Rus Bolşevikleri geldi. Erzurum'da on yedi kişilik teşkilât yaptık. On beşi esnaftır. İkisi münevverdir. Biri Mithat, diğeri Cevat yoldaştır. Cevat yoldaşı İştirakiyun kongresine (vekil) gönderdik".[143]

Salih Zeki'nin bir arkadaşıyla Erzurum'a gelme isteğini, Kazım Karabekir kendi memurlarından Talipzade Yusuf Ziya'dan duymuştur. Talipzade Bakü'den gelerek Kazım Karabekir'le 17 Temmuz 1920'de görüştü. Kazım Karabekir anılarında bu konuyla ilgili olarak şunları yazar: "Bugün Ordubad'a bir Türk Bolşevik heyeti gelmiş ve Nahçivan'a hareket etmişler. İsimleri Salih Zeki ve Nurettin ve Hilmi yoldaşlar imiş.... Bu zatların şahsiyetlerini tahkik ettim, bir kısmı memleketimizde mutassarıflık bile etmiş. Fakat içlerinde Tıbbiye Mektebi'nden tard olunan da var. Bunların hariçte hususiyle ordumuzla temas sahasında bulunmalarını zararlı gördüm. Ankara'ya giderek vaziyeti görmeleri ve hükümet ve Meclis-i Millimizle temasa gelmeleri, bu suretle zararlı teşebbüslerin müminaatı muvafık buldum. Esasen benimle de görüşmek arzuları varmış, gelmeleri hakkında haber gönderdim." [144]

---

143 *TKP MK 1920-1921. Dönüş Belgeleri – 1*, Çev: Yücel Demirel, TÜSTAV, İstanbul, 2004, s. 35.

144 Kazım Karabekir, *age*, s. 913-914.

Salih Zeki, Kazım Karabekir ile 2 Ağustos 1920'de Erzurum'da görüştü. Görüşme sırasında "Salih Zeki, Kazım Karabekir'e Bolşevik idare tarzının kabul edilmesi, 1 Eylül'de Bakü'de yapılacak Türk komünist toplantısına Anadolu'dan delege gönderilmesi ve kendisine Erzurum'da teşkilât oluşturması için izin verilmesi konularındaki isteklerini belirtmiştir."[145] Salih Zeki TKP MK Altıncı İçtimaı'nda Kazım Karabekir ile dört saat süren görüşmesi hakkında detaylı rapor verdi. Kazım Karabekir'e Anadolu'da TKP kurma ve Rusya'dan yardım alma planları anlattı[146]. "Paşa ne yapalım, inkılâp mı yapalım dedi. Ben buna şöyle cevabı münasip gördüm. Ben hemen inkılâp taraftarı değilim. Yalnız hazırlanmalıyız, hazırlanmaya muhtacız. Biz hazırlanmak için teminat istedim, red veya muvafık cevap vermedi. Ne için gelmiyorsunuz dedi. Gelmek isteriz fakat teminatsız olmaz dedim. Bunu görüşürüz. Ankara ile görüşünüz dedi. Aynı zamanda kongreye de git dedi. Trabzon'a geldim, vakit dar idi. Ankara'ya gidemedim."[147].

Kazım Karabekir ise Salih Zeki'yle görüşmesini *İstiklâl Harbimiz* kitabında şöyle aktarır: "2 Ağustos dün karargâhıma gelen Salih Zeki yoldaşla görüştüm.

145 Yavuz Aslan, *age*, s.274.

146 *TKP MK 1920-1921. Dönüş Belgeleri – 1*, Çev: Yücel Demirel, TÜSTAV, İstanbul, 2004, s. 37.

147 Aynı yerde.

Memleketimizin ihtilâle tahammülü olmadığını, ordu mensubuyla siyasî her hangi bir münakaşa yapmanın felâket olacağını anlattım. Bu zat vaktiyle Zor'da mutasarrıf imiş; yanında Nurettin yoldaş diye bir arkadaşı da var. Mıntıkam dâhilinde kendilerini yalnız bırakmadım."[148]

Kazım Kararabekir, Salih Zeki ile görüşmesini Ankara'ya bildirmiş, onun Erzurum-Sivas yolu ile Ankara'ya gelmeyi düşündüğünü belirtmiştir.[149]

Fakat Ankara'ya gitmek yerine Salih Zeki birkaç günü Erzurum'da geçirdi. Burada şube açma konusu hiç konuşulmamıştır. Kazım Karabekir'in tavsiyesiyle Erzurum'da yayımlanan *Albayrak* gazetesinin yayın yönetmeni ile görüşüp, gazete sahibi ve başyazar Mithat Bey'in evinde misafir oldu[150]. "Kazım Karabekir'in vesile olduğu bu görüşmelerin TKP ile Albayrakçılar arasında bir yakınlaşmanın doğmasına sebep olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Kazım Karabekir Paşanın teklifinden sadece altı gün sonra *Albayrak* Heyeti'nden Mithat ve Cevat beylerin Kazım Karabekir'in Hasankale'deki karargâhına giderek Erzurum'da 'Halk Hükümeti' yapmak istediklerini söylemeleri oldukça manidardır."[151]

---

148 Kazım Karabekir, *age*, s. 924.

149 Kazım Karabekir, *age*, s. 925-926.

150 Yavuz Aslan, *age*, s.98.

151 *age*,s.98.

Seyahat sırasında Salih Zeki arkadaşları ile Bayburt'ta "ekserisi işçiden mürekkep yedi kişilik bir teşkilât" ve bir de Trabzon'da kaldığı bir ay içinde "Türk matbaası mürettip ve makinistlerinden ve hariçten olmak üzere on bir kişiden mürekkep komünist matbaa ve makineciler grubu tesis ettim. Hareket edeceğimiz zaman dört tane daha ilave olduğunu anlaşıldı. Bu hafi idi"[152]. Salih Zeki'ye göre Kemalist iktidar tarafından Trabzon'dan gönderilme nedeni *Niçin Bolşevik Oldum?* kitapçığı idi[153].

Salih Zeki, Erzurum'dan Trabzon'a geçerek, komünizm propagandası yapmak, TKP'ye şube açmak ve Bakü'de yapılacak kongre için delege toplamak için çalıştıysa da, kısa zamanda geri dönmeye mecbur kaldı. Türkiye'de (Erzurum ve Trabzon) geçirdiği günler hakkında verdiği raporda şöyle diyor: "Zaten burjuvazi kendi işlerine gelmeyen propagandaya katiyen imkân da vermiyordu. Hatta benim bu sahadaki küçük bir hareketimi görünce beni hemen memleketten dışarı çıkardılardı. Hatta bu provokasyon Bakü'de dahi 'Suphi ve Salih Zeki Türkiye'de silâh gücü ile inkılâp yapmak istiyorlar' şeklinde olarak bazı sahte komünist-

152 *TKP MK 1920-1921. Dönüş Belgeleri – 1*, Çev: Yücel Demirel, TÜSTAV, İstanbul, 2004, s. 36.

153 RGASPİ, f. 532, op. 12, d. 4306, s. 10 arka sayfa.

ler tarafından yayılmıştı. Bu cereyanın başında Yakup duruyordu."[154].

Eylül 1920'de Bakü'de TKP kuruluş kongresi toplandı; Kongre'de seçilen Merkez Komitesi de Parti Başkanı Mustafa Suphi önderliğinde bir heyetin Türkiye'ye giderek örgütlenme çalışmalarına başlaması kararını aldı.

Salih Zeki, başından itibaren bu yolculuğun trajediye dönüşüp, grubun dağılabileceği uyarısında bulunarak Mustafa Suphi grubunun Anadolu'ya gitmesine karşı çıktı. 15 Eylül 1922'de Salih Zeki, RKP(b) Kafkasya Komite sorumlusu S. Orjonikidze'ye TKP'nin yeniden kurulması önerisinde bulunduğunda da bunu hatırlattı: "Ben her zaman ileride vuku bulacak tehlikeli olayları hisseder, herkesi uyarırım. Hatta, o zaman Suphi'nin arkadaşları ile Türkiye'ye gidiş planını, Anadolu'da resmî çalışmanın mümkün olamayacağını, kurban olabileceklerini hatırlatmayı kendime bir borç bildim. Ancak tüm uyarılarım boşa gitti."[155]

Salih Zeki, Suphilerin trajedisinde bazı arkadaşlarını, ilk önce Süleyman Sami'yi ve Yakup'u sorumlu tuttu[156]. Türkiye'den döndüğünde Mustafa Suphi'yi

154 RGASPİ, f. 532, op. 4, d. 395, s. 84 arka sayfa.

155 RGASPİ, f. 495, op. 266, d. 8, s. 5.

156 RGASPİ, f. 532, op. 4, d. 395, s. 84.

uyardı, ama onun uyarlarına rağmen bu küçük grup, M. Suphi'yi Türkiye'ye gidip orada propaganda yapması konusunda ikna etti. "Benim Türkiyede tatbikatını, temaslarım başka neticeler vermişti ve bana karşı yapılan muamele (beni memleketten çıkardılar) büsbütün başka idi."[157]

Salih Zeki M. Suphi'ler ile gitmedi, onu bu grup içine almadılar ve bundan da öte, daha Erzurum'a gitmeden önce, 16 Haziran 1920'de yapılan Merkez Heyet'in 3 numaralı içtimaında onun TKT yöneticiliği konusunu ele alınarak şu sonuca varıldı: "Heyet-i Merkeziyenin Salih Zeki yoldaş hayat-ı siyasîyesi hakkında aldığı bazı malumatına nazaran şimdilik bu yoldaşın Bakü bürosu azalığından istifa etmesine karar verildi."[158]

Salih Zeki'nin Ermeni soykırımıyla ilgili geçmişi, komünistlik kariyerinde ilk kez bir sorun olarak karşısına çıktı. Salih Zeki'nin merkez komite üyeliğinden uzaklaştırılma kararı, biraz da kişisel çekişmelere dayanıyordu: Süleyman Nuri-Salih Zeki ikilisi ile M. Suphi ve yakın arkadaşları arasındaki ilişkiler gergindi. Salih Zeki'yi uzaklaştırmak için mutasarrıflık dönemindeki suçlarını ileri sürdülerse de, Süleyman Nuri'nin geçmişi temizdi; nitekim Aralık 1920'de Süleyman Nuri yeni

157 Aynı yerde, s. 84 arka sayfa.

158 *TÜSTAV Komintern Arşivi Döküm 1*, CD No:1, Klasör No: 1_36, Belge No: 193 (Eski Türkçe).

Sovyetleşen Ermenistan'ın ilk Adliye Komiseri (Bakanı) oldu.[159]

Salih Zeki Merkez Komitesi'nden uzaklaştırıldıysa da, hem Bakü Doğu Halkları Kurultayı'nda, hem de Türkiye Komünist Partisi Kongresi'nde delege oldu. Mustafa Suphi'lerin öldürülmesinden sonra TKP Dış Bürosu'nda etkisini sürdürdü. Salih Zeki'ye kimi "problemlerini çözme" konusunda Süleyman Nuri ve onun hamisi Kafkasya komünist yöneticilerinden Anastas Mikoyan yardımcı oldu[160].

Eylül 1920'de Bakü'de toplanan TKP kuruluş kongresinde Ermeni soykırımının ele alınmış olması dikkate değerdir. "Kemalizme karşı komünizm" makale dizisinde şöyle deniyor: "Kongrede Ermeni soykırımı da ele alındı. Ulusal sorun konusu ele alınırken değinilen bu konuya yönelik yaklaşım, şovenist bir tutum olmasa da,

159 Ermenistan Milli Arşivi, döküm 1, Klasör 1, Belge 9: Süleyman Nuri'nin Sovyet Ermenistanı Adliye Komiserliği ve Ermenistan'da yaşanan olaylara katılımı hakkında. Bkz. Süleyman Nuri, *age*,s. 363-365, 374-392.

160 Süleyman Nuri, anılarının başında belirtmiştir: ""Uyanan Esirler" adlı kitabı, Azerbaycan emekçilerinin liderlerinden, Türkiye emekçilerinin emperyalizmle mücadelesinde ilk yardım elini uzatan Rusya Komünist Partisi Kafkasya ülke komitesi üyelerinden biri ve doğuştan Leninist-enternasyonalist hocam Anastas Mikoyan'a armağan ediyorum", bkz. Süleyman Nuri, *age*: Ayrıca Süleyman Nuri, 1958 yılında A. Mikoyan'ın yardımıyla Sovyet Birliği'ne döndü ve SBKP üyeliğini devam ettirdi, bkz. RGASPI, f. 495, op. 266, d. 117, s. 2.

olanları Ermenilerin başlattığı öne sürüyor, dolayısı ile Türk Burjuva propagandasının etkisini bu militanlar üzerinde hala izler taşıdığını gösteriyordu. Bununla birlikte Salih Zeki Zor gibi, Ermeni soykırımında 200.000 insanın canına kıymış bir canavarın üyesi olduğu bir örgüt için bu tutum yine bir hayli ileriydi."[161]

Ancak şu noktanın da altını özellikle çizmek yerinde olacaktır: 1921 sonunda Bakü TKP'sinin Yurtdışı Bürosu'nun Gürcistan Komünist Partisi içinde bir seksiyon haline gelerek lağvedilmesinden sonra, Salih Zeki'nin Sovyetler Birliği'ndeki bürokratik kariyerinde, parti çalışmalarında baş rolü oynayan Kafkasya parti teşkilâtı içinde, özellikle Bakü'de ve Tiflis'te yaşayıp çalıştığı yerlerde Ermeni komünistler önemli konumlardaydı ve onlar bakımından Salih Zeki'nin Ermeni soykırımında ne gibi bir vahşet uyguladığı bir sır değildi. Salih Zeki'nin geçmişi, şahsî dosyalarında da kayıtlıydı. Nitekim 1933'te, Moskova'da, Bilimler Akademisi Kafkasya Bölümü'nde göreve başlatılmadan önce Salih Zeki Tiflis'ten soruşturuldu. 14 Eylül 1933 tarihli çok gizli cevap mektubunda, Salih Zeki'nin Türk devrimci yayınlarında editörlük yapabileceği belirtilirken, hakkında şu bilgilere ve uyarılara da yer verildi: "Zeki'nin geçmişi dikkate alınarak –Türkiye'de kaymakam, Erme-

161 Kemalizme karşi Komünizm (6). http://tr.internationalism.org/duenyadevrimi/201212/430/kemalizme-karsi-komunizm-6

ni katliamının örgütleyicisi, burjuva kökenli– bize göre onu herhangi bir şekilde Türkiye Komünist Partisi'nin pratik çalışmalarına karıştırmamak gerekir."[162]

Böylece, "Nemesis" operasyonunun örgütleyicilerinin ve uygulayanlarının hem "büyük" (650 kişilik), hem de "küçük" (41 kişilik) listesinde yer alan[163], Deyr-i Zor'da Ermeni katliamını örgütlediği için Türkiye'de Divan-ı Harb-i Örfî Mahkemesi tarafından ölüm cezasına çarptırılıp, Sultan tarafından da kararı onaylanan Salih Zeki, Deyr-i Zor'da yakınlarını kaybetmiş Ermeni komünistlerle bile rahatça birlikte çalışıp, herhangi bir takibata uğramaksızın yaşamıştır. Nitekim, Salih Zeki, parti içi konumlarından Ermeni değil, Türk komünistlerin baskısıyla uzaklaştırılmıştır.

1920'li yıllardaki en dikkat çekici olay 1923'te yaşanmıştır. Salih Zeki o tarihte Azerbaycan'da, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Eğitim Halk Komiserliği'ne bağlı Glavpolitprosved (Genel siyasî aydınlatma) yayınevinde bölüm başkanıydı. 1920'li ve 1930'lu yıllarda sık sık yapılan "parti içi temiz-

162 RGASPİ, f. 495, op. 266, d. 116, s. 2.

163 "Nemesis" intikam operasyonuna dair, özellikle "büyük" ve "küçük" listeler hakkında daha ayrıntılı bir araştırma için bkz. Jacques Derogy, *Operation Nemesis*, Librairie Artheme Fayard, 1986, s.111.

lik" sırasında Azerbaycan Komünist Partisi[164] Salih Zeki'yi partiden uzaklaştırdı. Uzaklaştırma sebebi: "İran'da[165] vali olma ve Ermeni-Tatar mukatalaya katılma durumu"[166]. Salih Zeki alınan karara itiraz ederek, Kafkasya Komünist Partisi Kontrol Komisyonu'na müracaat etti[167].

Durum, gıyabında kendi onayıyla incelendi. Kontrol Komisyonu olayı yeniden değerlendirdi ve şu sonuca vardı: "İncelenen belgelerden görüldüğü kadarıyla, Salih Zeki parti üyeliğinden çok zaman önce, hem de çok kısa, 6 aylık süreyle valilik yapmıştır. Ermeni-Tatar kırımına katılmasına gelince, Salih Zeki yalnız buna katılmamakla kalmayıp, bunu devrim lehine kışkırtmış ve devrimci yolun seçilmesini sağlamıştır. Salih Zeki Komintern'in 3. ve 4. Kongrelerinde dele-

164 TKT ile ayni zamanda ve ayrı olarak Salih Zeki farklı zamanlarda Türkiye Komünist Partisi'ne /üyelik kartı 692111/ ve Azerbaycan Komünist Partisi'ne /üyelik kartı 480834/ üye oldu. -A.A.

165 Belgede öyle deniyor- A.A.

166 Протокол N48 заседания партколлегии ЗККК, 16.06.1925г, Архив Министерства внутренних дел Грузии, фонд 13, опись 3, дело 34, лист 178, 1925г.

167 Salih Zeki'nin Bolşevikliği benimsemesiyle ilgili Komünist Partisi'nin Zakavkazya (Güney Kafkasya) Kontrol Komisyonuna sunduğu açıklamada şöyle ifade edilir: 1918 yılındaki "Ermeni-Tatar kavgaları, beni devrimci yolu seçmeye zorladılar." Bkz. Протокол N48 заседания партколлегии ЗККК, 16.06.1925г, Архив Министерства внутренних дел Грузии, фонд 13, опись 3, дело 34, лист 178, 1925г.

gelik yapmıştır."[168] Kontrol Komisyonu şu nihaî karara vardı: "Ermeni-Tatar kırımına katılım suçu kanıtlanmadığından dolayı Salih Zeki'nin parti üyeliği hakları, geçmiş parti stajıyla birlikte geri verilmiştir."[169]

Burada çok ilginç bir nokta var. Kafkasya Komünist Partisi Kontrol Komisyonu kararında Salih Zeki'in Komintern'in 4. Kongresi'nde üye (delege) olduğu belirtilmektedir, oysa hakkındaki diğer belgelerde (gizli belgeler de dâhil[170]) ne böyle bir bilgi vardır, ne de kendisi otobiyografisinde ve değişik yıllarda doldurduğu ankentlerde Komintern'in 4. Kongresi'nde delege olduğuna dair tek bir söz eder.[171]

Komintern'in 3. Kongresi'nin ardından Moskova'dan Bakü'ye döndükten sonra Salih Zeki 1922'de İşçi Okulu'nda (трудовая школа) çalıştı.[172]

1923-1929 yıllarında Salih Zeki ailesi ile beraber Bakü'de yaşadı. 1923-1929 yıllarında Bakü'de Maarif Halk Komiserliği organlarında ve Azerbaycan Komünist Partisi MK ve şubelerinde görev yaptı; 1929-1933 yıllarında Sovyetler Birliği Telgraf Ajansının (TASS) Transkafkasya bölgesi (Закгаг) temsilciliğini yürüttü;

168 Aynı yerde.

169 Aynı yerde.

170 Bkz.z mesela RGASPİ, f. 495, op. 266, d. 116, s. 3.

171 RGASPİ, f. 532, op. 12, d. 4306, s. 6-7, s. 9.

172 RGASPİ, f. 532, op. 12, d. 4306, s. 10.

1928'de ise Terminoloji Komitesi'nin sekreterliğini yürüttü[173].

Ancak bu süreçte, Salih Zeki açısından Bakü'nün havası değişmişti: Onu destekleyen Sovyet Azerbaycan yöneticisi Nariman Narimanov Moskova'ya tayin olmuş, Bakü'de Parti komite başkanlığına Levon Mirzoyan atanmıştı. 1929'da Salih Zeki Tiflis'e yerleşerek *Yeni Fikir* gazetesinde çalışmaya başladı.[174]

Salih Zeki 1929-1932 yıllarında Tiflis'te *Dai Yıldız* dergisinin sorumlu sekreteri ve redaktörü, *Yeni Fikir* gazetesinin baş redaktörü ve aynı zamanda Yeni Türk (Latince) Alfabesi Komitesi başkan yardımcısı olarak çalışmıştır[175]. 1932 yılında Transkafkasya Dış Ticaret Odası'nda danışmandı, 1933 yılında ise Bilimler Akademisi Transkafkasya Şubesinde çalıştı[176]. Ardından, Rus diline hâkim olduğundan Salih Zeki Kuşarkov Türk devrimci yayınlarında editörlük çalışmaları için Moskova'da bulunan Komintern sekretaryasına çağrıldı.[177]

---

173 RGASPİ, f. 532, op. 12, d. 4306, s. 6, 11.

174 Erden Akbulut, Mete Tunçay, *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (1920-1923)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016, s.517.

175 RGASPİ, f. 532, op. 12, d. 4306, s. 6, 11.

176 Aynı yerde, s. 7.

177 RGASPİ, f. 495, op. 266, d. 116, s. 1. Moskova'daki anketlerde "aile durumu" bölümünde S. Zeki "bekarım" demektedir. Dolayısıyla o ya Bakü'de veya Tiflis'te boşanmıştır. Bkz. RGASPİ, f. 532, op. 12, d. 4306, s. 5.

Moskova'da Salih Zeki 1933-34 yıllarında Şarkiyat Enstitüsü'nün Türkiye bölümünde görev yaptı, 1934 Ekim ayından sonra KUTV nezdindeki Ulusal ve Sömürgesel Sorunlar Enstitüsü'nde görevlendirildi. Burada S. Zeki'nin insanî özellikleri pek beğenilmemiş ve mesela, 1935'te yılında KUTV nezdindeki Ulusal ve Sömürgesel Sorunlar Enstitüsü'nün KP teşkilât başkanı Pogorelskaya tarafından imzalanan Salih Zeki'yle ilgili kişisel değerlendirmede "hep kendi çıkarına bakan yağmacı düşüncelere sahip, Parti teşkilâtından kopmuş bir adamdır. Birkaç gün önce Parti ödentilerini vermediği için ciddi bir ihtar aldı" ifadesi yer alır[178]. Ne var ki Salih Zeki'nin tercümeleri beğeniliyordu ve TKP sekreteri B. Ferdi'nin (Dr. Şefik Hüsnü Deymer) tarafından 12 Şubat 1935'te verilen kişisel değerlendirmede "1934 başından o bizim için Marskist eserleri tercüme ediyordu. Tercümeler iyidir. Böylece o Türkiye Komünist Partisi'ne hizmet ediyor. Gelecekte de parti onu bu işi için kullanmak ister" dönmektedir[179].

TKP sekreterinin görüşü doğrultusunda, 1 Eylül 1935'ten sonra Salih Zeki artık KUTV'da kadrolu değil, sözleşmeli bir tercüman olarak çalışmaya devam etti[180].

178 RGASPİ, f. 532, op. 12, d. 4306, s. 13.
179 RGASPİ, f. 532, op. 12, d. 4306, s. 14.
180 Aynı yerde, s. 17.

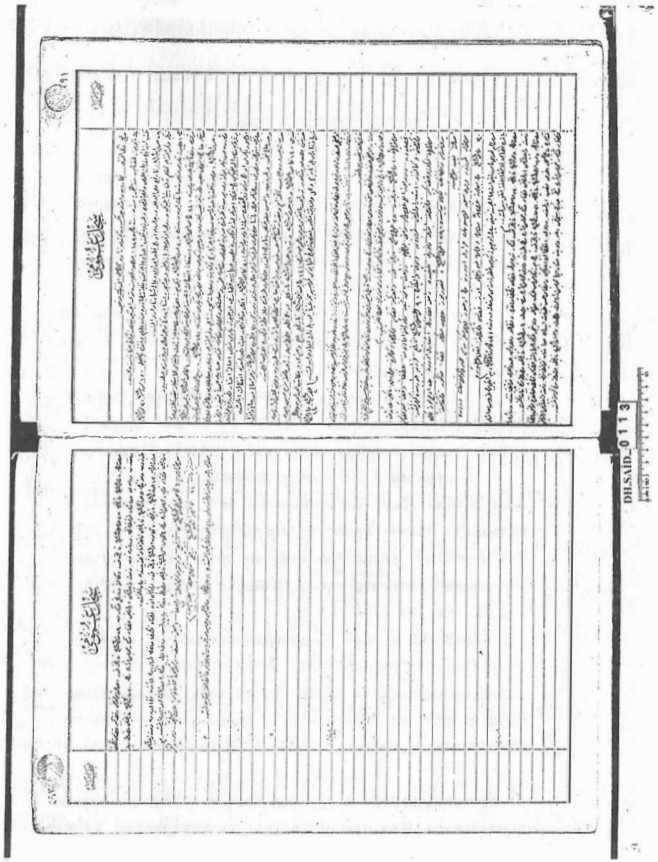
Böylece Moskova'da 1933'ten itibaren, Salih Zeki'nin, bir yandan Türk devrimci yayınlarının editörlüğünü yürütürken, diğer yandan Rusçadan Türkçeye tercümeler yapması için yer değiştirmesi gerekli görüldü.[181] 1936-1940 arasında V. İ. Lenin'in eserleri de dâhil olmak üzere komünist literatürün belli başlı eserlerini Türkçeye çevirip yayına hazırladı.

Ermeni soykırımında "Canavar Zeki" olarak anılan, oynadığı rol için pişmanlik duyan, ama yaptığı cinayetlerin sorumluluğunu üstlenmeden, ölüm cezasından kurtulan Kuşarkov Salih Zeki İsmayiloviç Moskova'da 3 Kasım 1940'ta 57 yaşında eylemci-siyasetçi bir komünist olarak vefat etti[182].

181 RGASPİ, f. 495, op. 266, d. 116, s. 3.

182 Bkz. Moskova Zaks'dan alınan Salih Zeki Kuşarkov'un vefat belgesi, Ek 1.

EK 1

Salih Zeki'nin 1912 yılına kadarki resmi sicili (BOA)

EK 2

KISA ÖZGEÇMİŞ

Salih-Zeki

КРАТКАЯ АВТОБИОГРАФИЯ.

Салих-Зеки

Родился я в 1882 г. в г. Самсуне /Турция/ в одной черкесской семье, эмигрировавшей из Кубанской области приблизительно 70 лет тому назад. Имущество отца состояло из полуразрушенного маленького дома, который он занимал вместе со своим братом.

Моя жизнь разделяется на две эпохи. Первая кончается в 1916 г., вторая начинается с 1919 г. В середине полоса переходная.

Я чувствую себя в первый период очень нехорошо, потому что я служил буржуазии, - во второй период - очень хорошо, потому, что с духу пролетариата.

Я окончил в 1899 году гимназию, а в 1902 г. Политический Соц. Экономический ВУЗ/ нав. Мектеби - Мюлькие/. Затем служил на разных должностях до 1916 г. Был в разных уездах гражданским начальником, последняя должность - губернаторствовал 6 м-цев в Дейре-Эзском округе /1915-16 г./

Перемена в моих убеждениях начинается с этого времени. Во время мировой войны происходило выселение армян, проживающих в Турции на сторону Адана, Алеппо, Сирии, Дейчи-Зора Мосула и т.д. Везде и всюду происходило избиение, кровавые события, причем должен оговориться, что в то время диктатура военных была настолько внушительна, что с гражданскими властями совсем не считались. А несмотря на это, я, как губернатор, считаю себя виновным в этом гнусном деле.

1883 yılında, Samsun'da (Türkiye), bundan yaklaşık 70 yıl önce Kuban eyaletinden göç etmiş bir Çerkes ailesinde dünyaya gelmişim. Babamın bütün mülkü, kardeşiyle birlikte kaldığı yarı harabe küçük bir evden ibaretti.

Benim hayatım iki dönemlidir. Birinci dönem 1916'da bitiyor, ikinci dönem 1919'da başlıyor. Aradaki zaman geçici bir süreden ibaret.

Birinci dönemde kendimi hiç de iyi hissetmiyorum, çünkü burjuvaziye hizmet ettim. İkinci dönemde kendimi çok iyi hissediyorum, çünkü proletaryaya hizmet veriyorum.

1899 yılında liseden mezun oldum, 1902'de ise Siyaset Sosy. Ekonomi yüksek okulunu (Mekteb-i Mülkiye) bitirdim. Sonra, 1916'ya kadar değişik görevlerde bulundum. Değişik kazalarda kaymakamlık yaptım. Son görevim Deyr-i Zor kazasında (1915-1916) 6 ay süren mutasarrıflıktı.

Benim görüşlerimde değişiklik o zaman başladı. Dünya Savaşı sırasında Türkiye'de yaşayan Ermeniler Adana, Halep, Suriye, Deyr-i Zor, Musul vb. yerlere tehcir edildi. Her yerde, her tarafta (везде и всюду) cinayetler işleniyor, kanlı olaylar oluyordu. Bu arada belirtmeliyim ki, o zamanlar askerlerin diktatorası öylesine güçlüydü ki, sivil makamlar hiçe sayılıyordu. Buna rağmen ben bir mutasarrıf olarak bu iğrenç işten kendimi de suçlu buluyorum (А несмотря на это, я, как губернатор, считаю себя виновным в этом гнусном деле).

Bütün bunlar bende mevcut düzene, hükümete ve savaşa karşı hoşnutsuzluk, hatta düşmanlık hissi uyandırdı. Bu felâket yalnız Ermenilerin başına gelmiş değildi, aynı zamanda bütün Türk halkının da felâketiydi. Bu beni devrim saflarına itti. (Yukarıda bahsettiğim bütün geçmişim yüzünden Bakü teşkilâtı 1923 yılında beni partiden ihraç etti ve Haziran 1926'da ZAK KK (Kafkasya Komünist Partisi Kontrol Komisyonu olabilir) bir kararla üyeliğimi iade etti. ZAK KK eklidir.)

Şubat ve Ekim Devrimleri konusunu İstanbul'da öğrendim. Bu devrimlerle ilgili haberler baştan son derece sınırlı ve çelişkiliydi. Ama yine de Ekim Devrimi'nin ezilen halkların kurtuluşları için zorlu mücadelesine geniş bir yol açtığı ve uluslararası nitelik taşıdığı anlaşılıyordu. Bir süre sonra, esir düşüp Türkiye'ye dönen askerlerden, çok sayıda Türk'ün hâlâ Rusya'da bulunduğunu, devrimci harekete faal olarak katıldıklarını ve orada bulunan Türk devrimcilerinin başında Mustafa Suphi yoldaşın (yakın dost ve yoldaşım) bulunduğunu öğrendim. Getirdiği felâket ve yıkımlarıyla savaşlara ve özellikle İngiliz emperyalistlerine karşı düşmanlık hislerim beni devrimden yana çekti ve ben, Ekim günlerindeki o muazzam önem taşıyan devrime faal olarak katılma kararı aldım. Tam da o zaman başta İngilizler olmak üzere Müttefik birliklerin İstanbul'u işgal etmesine yolu açan Mütareke imzalandı. İngilizlerin beni tutuklamasından korktuğum için

Türkiye'den ayrılma kararı aldım. Daha sonra öğrendim ki, işgal sırasında başında Arnavut Mustafa Paşa'nın bulunduğu Sultan İngiliz Askerî Mahkemesi gıyabımda beni idama mahkûm etmiş.

1918 sonunda Batum, Tiflis üzerinden Bakü'ye vardım. Bakü'de yerli işçi kulübünü de ziyaret ederek, burada kalan Türkler arasında çalışmaya başladım ve Bakü'yü işgal eden emperyalistlere, Musavatçı hükümete ve hempalarına karşı, devrim lehine propaganda yürüttüm. Bir süre sonra bu kulüpte A.G. Karaev, R. Ahundov, M. D. Huseynov vb. yoldaşlarla tanıştım. Yerli komünist basına yardımcı elemanlığa başladım. 1919'da kimi diğer yoldaşlarla birlikte, Kafkasya'da ilk gizli Türk komünist hücreleri örgütledim ve bunu RKP(b) Kafkasya Bürosu kabul etti. Darbeden sonra, Bakü'ye geldiği zaman Mustafa Suphi'nin teşkilâtıyla birleştik. Daha sonraları RKP(b) Kafkasya Bürosu'nun illegal işlerini yürüten yoldaşlarla tanıştım: Kafkasya Bürosu Sekreteri V.Naneyşvili vb. Gamay Sultanov, Skaçko, Dovlatov vb. ve darbe hazırlığı için faal olarak çalışmaya başladım. Hatta darbe gecesi (27-28 Nisan) Naneyşvili, Sultanov, Dovlatov, M.D. Huseynov yoldaşlar ve darbeyi yöneten illegal devrimci merkez komitesinin aktifleriyle birlikteydim ve faal olarak ve silah elde darbeye katıldım. Bakü'deki darbe gecesi ilk Azerbeycan Devrim Komitesi'ni seçen yoldaşlardan biri de bendim. Nisan darbesinden sonra Azerbeycan'da

Türk Komünist Seksiyonu Sekreteri oldum ve *Yeni Yol* gazetesini redaktör olarak çıkarmaya başladım. Mustafa Suphi yoldaş Komintern yetkilisi olarak teşkilâtıyla birlikte Taşkent'ten Bakü'ye geldikten sonra, Türk Komünist Teşkilâtı'nın Bakü Merkez Komitesi'ne Suphi, Alimov, Nazmi ve diğer yoldaşlarla birlikte ben de üye seçildim. Ben bizim teşkilâtın Basın Şubesi Başkanı ve teşkilâtın adı *Yeni Dünya* olarak değiştirilen yayın organının redaktörü olarak kaldım.

Türkiye'de legal ve illegal çalışma şartlarıyla tanışmak üzere görevli olarak oraya gönderildim (1 Temmuz 1920'de Suphi yoldaş tarafından). Nahçivan, Ordubat, Erzurum üzerinden Trabzon'a vardık. Yoldaşlarla birlikte Ordubat'ta Sovyet iktidarı ilan ettik. Trabzon'da müretiplerle illegal hücre kurup *Niçin Bolşevik Oldum* broşürünü çıkardık. Trabzon'da bir ay kaldıktan sonra, bu yüzden Türkiye dışına gönderildim. 1920 Eylül'ünün son günlerinde Tuapse üzerinden Bakü'ye döndüm. Ben Bakü'de yokken burada Doğu Halkları Kurultayı ve Türkiye Komünist Partisi'nin Birinci Kongresi toplanmış. Kongre legal çalışmaları Türkiye dâhiline aktarma kararı aldı. Ben Bakü'ye vardığımda, yoldaşları Türkiye'ye legal şekilde gitmekten vazgeçmeye ikna etmek için ne kadar dil dökmüş olsam da, başaramadım. Birkaç ay sonra tekrar görevle Türkiye'ye gönderildim ve bu amaçla Tuapse'ye yola çıktım, ama orada Suphi yoldaşın 14 yoldaşıyla birlikte

Kemalist hükümet ve burjuvazi tarafından Tranzon'da öldürüldüğünü öğrendim. Bu yüzden Tuapse üzerinden Türkiye'ye geçmeleri gereken yoldaşlarla birlikte Bakü'ye döndüm (Mart 21). Ben Tiflis'e vardıktan sonra Komintern yetkilisi Orjonikidze yoldaş Türkiye komünist teşkilâtının Teşkilât Bürosu'nu kurdu ve ben de üye olarak dâhil edildim (Nisan 21). Türkiye Komünist Partisi delegesi olarak Komintern'in III. Kongresi'ne gönderildim.

Kasım 21'de Moskova'dan Bakü'ye ve Tiflis'e döndüm. 1922'de işçi okulunda çalıştım. 1923-1929 yıllarında Bakü'de Maarif Halk Komiserliği organlarında ve Azerbaycan Komünist Partisi MK ve şubelerinde, 1929-33'te TASS (Kafkasya kolu) temsilcisi, Tiflis'te Dai Yıldız dergisi sorumlu sekreteri ve redaktörü, Yeni Türk (Latin) Alfabesi Komitesi başkan yardımcısı ve Dış Ticaret Odası danışmanı, SSCB Bilimler Akademisi Transkafkasya Doğu Bilimler Şube Şefi olarak çalıştım. 1933'te Tüm Rusya Komünist Partisi(b) Kafkasya Bölge Komitesi tarafından görevle Moskova'ya gönderildim ve bugün de KUTV içinde Sömürge ve Ulusal Sorunlar Enstitüsü'nde sözleşmeli tercüman (parça başına ücretli) olarak çalışmaktayım.

Salih – Zeki *1919'dan parti üyesi*
11/II/33 *Parti kartı No. 1,112,727*

и I-й конгресс турецкой коммунистической партии. Конгресс решил перенести работу в пределы Турции. легально
Я по приезде в Баку, сколько не уговаривал товарищей отказаться от легального переезда в Турцию, ничего добиться не мог. Через несколько месяцев снова был откомандирован в Турцию и с этой целью поехал в Туапсе, но там узнал, что т. Субхи со своими 14 товарищами убит властями кемалистского правительства и буржуазии в Трапезунда. А потому с товарищами, кои должны были через Туапсе переехать в Турцию, вернулся в Баку /Март 21 г./. После моего приезда в Тифлисе уполномоченным Коминтерна т. Орджоникидзе было организовано Оргбюро турецкой коммунистической организации, куда в качестве члена вошел и я /апрель 21 г./. Был делегирован на II конгресс Коминтерна в качестве делегата турецкой партии.

В ноябре 21 г. из Москвы вернулся в Баку и Тифлис. В 1922 г. работал в трудовой школе. С 1923 по 1929 г. работал в Баку в органах Наркомпроса и ЦК компартии АзССР и отдел. ТАСС /Закгаг/ 1929-33 г. в Тифлисе - ответственным секретарем и редактором журнала "Даи-Илдза", завпредседатель. - нов. латинский алфавит и Восточная палата по внешней торговле, зав. филиал. Академии Наук СССР и Восточная Ассоциация. В 1933 году был откомандирован в Москву Закрайкомом ВКП/б/ и до сих пор я работал в НИАНСП переводчиком на договорных началах /отдельная работа/.

Сальх-Зейн
11/II/33

Член партии 1919
Парт. № 1112,727

3
2455

АНКЕТНЫЙ ЛИСТ.

1. Город и деревня.....

2. Полное наименование учреждения.....

3. Занимаемая должность.....

1. Фамилия, имя, отчество (псевдоним литературный либо другой)	Кишарков Сали-Заки Исламович
2. Время и место рождения (губ, уезд, волость и деревня).	1883. Самарск/губерния
3. Точно указать сословие или происхождение до революции (из крестьян, мещан, дворян, купцов, почетн. граждан, духов.звон., воен.сословия).	Мелкий купец потом Советск/служ
4. Ваша профессия или специальность.	Адвокат
5. Национальность.	Татарин
6. Подданство (гражданство).	Холостой Сов. Власть
7. Семейное положение (холост, женат, вдов), если женат, замужем - где и на какой должности работает жена (муж).	Вышел холостой
8. Образование (перечислить все учебные заведения).	Высшее
9. Какие знаете языки кроме русского и в какой степени владеете ими.	Турецкий, Туркестанский, Немецкий Французский
10. Жил ли за границей, где, сколько времени, причина возвращения в Россию.	В Сов. Власти я эмигрировал из Турции.
11. Чем занимались за границей и на какие средства существовали.	Адвокат.
12. Имеет ли родных или близких знакомых за границей, где и чем занимаются, когда и почему выехали из СССР и их адрес.	Семья сестры и братья, а Завьялов Я переписываюсь с ними
13. Точно указать профессии родителей или лиц их заменяющих и их адрес.	30-35 лет назад умерли мать, которая потом со всеми детьми и отцом выехала за границу
14. Имеет ли связь с сельским хозяйством и в чем она выражается.	—
15. Часть войск, последний чин и занимаемая должность в старой армии.	нет
16. Служили ли в войсках или учреждениях белых правительств (белых армий), в каком чине (должности), где и когда, были ли на территории белых, когда, где и сколько времени.	Нет
17. Служили ли в Красной армии, когда, где и в какой должности (последняя должность).	несоответствует возрасту

A N K E T

1) Şehir /köy.....

2) Kurumun tam ünvanı .....

3) Görevi.....

Soyadı, adı, baba adı (edebi veya başka müstear isim)	Kuşarkov, Sali-Zeki İsmailoviç
Doğum tarihi ve doğum yeri (vilayet, kaza, nahiye, köy)	1883 Samsun / Türkiye
Devrimden önceki sosyal kökeni (köylü, küçük burjuva, zadegân, tüccar, fahrî vatandaş, din adamı, asker)	Küçük tüccar, sonra tamamen yoksul
Mesleğiniz veya ihtisasınız	Gazeteci
Milliyetiniz	Çerkes
Uyruğu (vatandaşlığı)	Sov. İdaresi
Medenî durum (bekâr, evli, dul, evliyse eşi hangi görevde bulunuyor	Bekâr
Tahsili (bütün okullar sıralansın)	Üniversite
Rusça dışında hangi dilleri ne düzeyde biliyorsunuz	Türkçe ve biraz Fransızca
Yurt dışında kaldınız mı, nerede, ne kadar, Rusya'ya dönüş sebebiniz	Sovyet iktidarı varken Türkiye'den mülteci olarak geldim
Yurt dışında neyle meşgul oldunuz ve neyle geçindiniz	Memurluk yaptım
Yurt dışında akraba veya yakın tanıdıklarınız var mı, nerede ve ne iş yapıyorlar, ne zaman ve niçin SSCB'den ayrılmışlar, adresleri	Bir erkek kardeşim ve kız kardeşlerim var, ancak onlarla bağlantılarımı çoktan kestim
Ebeveynlerinin veya velilerin tam mesleği, adresleri	30-35 yıl önce küçük tüccar, sonra tamamen yoksul.
Tarımla ilişkisi var mı ve ne şekilde	
Eski ordudaki birliği, son rütbesi ve görevi	yok
Beyaz hükümetlerin (Beyaz orduların) birlik ve makamlarında görev aldınız mı, hangi rütbeyle (görevde), ne zaman, nerede, Beyazların elindeki topraklarda oldunuz mu, nerede, ne zaman, ne kadar	yok
Kızıl Ordu'da oldunuz mu, ne zaman, hangi görevde (son göreviniz)	Yaşım uygun değil

Günümüzde askerlik görevi hakkındaki görüşü: a) Kızıl Orduya alınmaya kayıtlı mı b) Askerlik şubesinde kaydınız var mı, Ne zaman, nerede c) Kaydınız silindi mi, ne zaman, niçin	Yok
Önce neyle meşguldünüz, hangi görevdeydiniz, nerede, aylık maaşınızı neydi	Türkiye'de çalıştım
Ekim Devrimi'ne ve İç Savaşa faal olarak katıldı mı, ne zaman, nerede, nasıl	Hayır. Azerbeycan'da 28 Nisan devrimine faal olarak katıldım
RKP(b) üyesi mi, ne zamandan beri, üye kartının numarası	1919 - 1112727
Daha önce herhangi politik partide bulundunuz mu, hangisinde, nerede, ne zaman, niçin ayrıldınız	Hayır
Sendika üyesi misiniz, hangi sendika, ne zaman ve üye kartı numarası	1920 - 1.529.600
Hakkınızda dava var mıydı, soruşturma, tutuklanmaya maruz kaldınız mı veya idari hüküm giydiniz mi, ne zaman, nerede, niçin (Devrimden önce ve sonra)	Türkiye'de siyasî faaliyetten giyabımda idam cezası verildi
Üniversiteden başka nerede çalışıyorsunuz, (göreviniz, maaşınız, asıl işiniz, ek işiniz nedir	Hiçbir yerde
İkametgâhınız (tam adres ve telefon nosu	Kreçetnikovskiy pereulok Dom No.4, kv.2 Kvartira Kazlova

5/XII/33 İMZA: *Sali-Zeki*

EK 4

Salih Zeki'nin çalıştığı KUTV (Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi) nezdindeki Sömürgesel ve Ulusal Sorunlar Enstitüsü'nde 1936 yılında Mustafa Suphi ve arkadaşları hakkında "15'ler hatırasına" adıyla bir makale derlemesi yayınlandı [Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar (1925-1936)*, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 618 ve devamı]. Salih Zeki "Subhi Yoldaş ve 16 Şehitler" başlıklı Türkçe bir makale yazdıysa da, onun makalesine kitapta yer verilmedi ve "derlemeye girmemiş bir makale" notuyla ayrı olarak dosyaya kondu: Bkz. RGASPİ, f. 532, op. 4, d. 395, ss. 1-092 arka. Bu makalenin son bölümünde Salih Zeki'nin sözünü ettiği Maksut, Abid Alimov ve Süleyman Nuri ile birlikte 1920'de kurulan Türk Askeri Heyeti üyesidir. Bu derlemenin kapağı, arşiv bilgisi ve asıl belgenin daktilosunun kopyasını sunuyoruz.

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!
ПЯТИ
ТИ
1921-
1936

Н И И Н К П
ТУРЕЦКИЙ КАБИНЕТ
"О СУБХИ И 15-ти ПОГИБШИХ"
невошедшая в сборник
Статья на турецком языке.

Subhi Yoldaş ve 16 Şehitler.

Merhum Subhi yoldaşın babası aslen Konyalı mevlevi ailesine mensub Samsunda telgraf muhabere memuru Ali Rıza.Annesi,Fatiyle Samsun kasabasını ve civarını sıtma yuvası haline sokan sazlığı kurutub Samsunun belediye tarihinde unutulmaz bir hatıra bırakan belediye reisi Halimin kızı Nimettir.+)

Bunlar Samsunda evleniyorlar.Subhi 1883 senesinde pederinin telgraf memuru olarak bulunduğu Giresun kasabasında doğuyor.Çocukluğunu ailesi ile birlikte memur olarak bulundukları Giresunda,Kudüste,Erzurumda geçiriyor.Subhi ile arkadaşlığımız ve dostluğumuz 1899-da başlar.Bu sene o,Erzurum idadisini bitirip İstanbula gelmiş ve Hukuk Mektebine girmişti.Bu münasebet çok samimi olarak dört sene devam etti.Subhiyi delicesine seven ve onunla beraber Makrıköyünde oturan validesi Nimet,o vakıt Subhinin en yakın arkadaşları olan biz bir kaç Samsunlu talebeyi Subhiden asla ayırt etmezdi.Çok defalar cuma günleri Subhinin -

+)Subhi yoldaşın ailesi ve çocukluğu hakkındaki bu izahatla A.Yazıcı yoldaşın yazısındakiler arasında fark var.(S.Z.) yoldaşın Subhi ve ailesini yakından şahsen tanımasına nazaran bu mesele hakkında verdiği malumat,hakikate uygun olanıdır. -Redaksiyon-

evinde toplanırdık.Nimet bizim her birimize kendi validemiz gibi bakardı.İkramlar ederdi.Subhi ile dostluğumuz mektep hayatından sonra da devam etti,lâkin hayat bizi ayrı ayrı mantıkalara atmıştı.

Subhi hukuk mektebinden çıktıktan bir iki sene sonra Parise gitti ve iktisat ulumunu tahsil etti.Avdetinde memleketin siyasi harekâtına çok aktif olarak karıştı.Bir aralık bazı arkadaşları ile birlikte sol bir parti teşkil ettiler.Yanlış hatırlamıyorsam „İfham" adında bir de gazete çıkardılar.Genç türklerin inkilâpçı devirlerinde onlarla beraber giden Subhinin bu yeni teşkilat teşebbüsü artık eski genç türklerin dejenere oldukları devire rast geliyor.Subhi ve arkadaşları partiyi ileri götüremediler,fakat Subhi muhalefette devam etti.Genç türkleri temsil eden İttihat ve Terakki hükümeti,Mahmut Şevket paşanın itilafçılar tarafından katli hadisesinden istifade ederek, muhaliflerinden dört,beş bin kişiyi hapis ve sürgün ettiği sırada Subhi de kale bentliğe mahkûm edilerek Sinop kalesine gönderilmişti.Subhinin bu katil hadise-

sında katiyen alâkası olmadığını iyi biliyorum. İtilâf partileile de zaten alâkası yoktu. Umumi harbin başlamasından evvel Sinop kalesinden kaçıp Zakafkasya ve Rusyaya geldi.

Subhi Rusyada hayatını amele hareketlerine tahsis etti. Umumi harb zamanında Çarlık tarafından yol inşaatında çalıştırılan sivil ve askeri esirlerin başına geçerek onları teşkil etmiş ve büyük Oktiyabr inkilâbından sonra ise Rusyanın bir çok merkezlerinde çalışıp küçük bolşevik nüveleri vücuda getirmeğe ve „ Yeni Dünya " adındaki türkçe bolşevik gazetesini neşreylemeğe muvaffak olmuştu. O sıralarda bolşevik olan türkiyelilerden kısmı azamının parti mensubiyetleri Subhinin faaliyeti ile alâkalıdır. Hatta 1919 senesinde toplanan III-cü Enternasyonalın I-ci kongrası, Subhi yoldaşı bu türk komünist teşkilâtları namına kongraya aza olarak kabul etti. Ayni kongra Subhiye şarkta ve Türkiyede parti teşkili için tam salahiyet vermişti. Subhi yoldaş 1920 senesi mayıs sonlarında Bakûya geldiği vakit Sovyet hükûmetinin muhtelif yerlerinde türkiyeli grupları ve ya-

nında ise,hatırımda yanlış kalmadıse,36 türkiyeli komünist yoldaşı vardı.O vakite kadar „Yeni Dünya" gazetesini muhtelif yerlerde kırk sekiz numara neşretmiş bulunuyordu.

Subhi Bakûya geldiği vakıt orada dahi küçük bir komünist grupu (Türkiye Komünist Seksiyonu),seksiyonun organı olan türkçe „Yeni Yol" gazetesi ve gelecek türkiye kızıl ordusunun nüvesi olmak ümidi ile teşkil edilmiş türkiyeli esirlerden ve harb kaçaklarından mürekkeb bir türkiye kızıl bölüğü vardı.

Subhiyi vapur iskelesinde bu bölüğün ikiyüz kadar kızıl askeri istikbal etti.Subhi Bakûdaki vaziyetten çok memnun kaldı,ve partinin ancak böyle mevzii seksiyonların ve teşkilâtların birleşmelerinden taazzuv edebileceğini söyledi.

Bakûya geldiği vakıt Subhinin bütün emelini ve varlığını,istilacı emperyalistleri Anadoludan kovmak,büyük Oktiyabır inkilâbını ilk fıraatta Türkiyeye göçürerek Türkiyenin mazlum emekçilerini sovyetler hakimiyetine kavuşturmak ile hülasa olunabilirdi.

Bakûya gelir gelmez o vakıtler mahalli Türk seksiyonunda olan Yakub ve taraftarlarının Subhiye karşı cebhe tutmak istemelerine ve muhalefetlerine rağmen Subhi, III-cü Enternasyonalın salahiyettar vekili sıfatıyle, derhal teşkilâta başladı. Bütün işleri eline aldı, kızıl bölüğü alay haline çevirdi. Rusyanın muhtelif yerlerindeki türkiyeli esirleri celbedip alayı takviye etti. Hatta türk kızıl alayının XI-inci Kızıl Ordu terkibine dahil olarak Yağcıda, Görusda taşnaklarla muharebeye iştirâk ettiği vakıt sekiz yüzden fazla mevcudu vardı, bir kaç yüz kurban verdi. Subhi kızıl alayın siyasi terbiyesine ve askeri talimine bilhassa çalıştı.

Marksizm edebiyatının mümkün olduğu kadar tercümesine teşebbüs etti ve bir kaç eser neşreyledi. Yeni Dünyayı Bakûda da neşretmekte devam etti. Türkiye komünist teşkilâtlarının Bakû merkezi komitesini seçki ile vücuda getirdi. Rusyanın muhtelif yerlerinden bir çok inkilâpçı yoldaşları Bakûya celb ile Türkiye komünist teşkilatını takviyeye teşebbüs etti.

Fakat bütün bunlar Subhiyi tatmin etmiyordu.O,her şeyden evvel mevzii teşkilâtları birleştirerek Türkiye Komünist partisini yaratmak ve faaliyetini Türkiyeye nakletderek Türkiyeyi istilacılardan kurmak için birleşik cebhe vücuda getirmek ateşi ile yanıyordu. Bu maksatlarla Türkiye ile münasibete girişti.Türkiyede hem halis parti faaliyetinin ve hem de birleşik cebhe faaliyetinin şeraitini anlamak ve hatta teşkilatlar yapmak için bazı yoldaşları Türkiyeye göndermişti.Bu meyanda beni dahi faaliyet şeraitini öğrenmek, gizli ve açık teşkilâtlar yapmak için göndermişti.

Ben hareket ettikten sonra Subhi,Türkiye Komünist teşkilâtlarının kongresini Bakuda topluyor.Bu kongreye Rusyanın muhtelif yerlerindeki türkiyeliler komünist teşkilâtlarının mümessillerinden başka Türkiyede en canlı inkilâpçı amele hareketlerini temsileden III-cü Enternasyonal grubunun mümessilleri (Etem Nejad ve Hilmi oğlu Hakkı) ve Türkiyedeki bazı mahalli teşkilâtların mümessilleri de iştirâk ediyorlar.Ankara Halk İştirakiyun partisi dahi,kongreye iştirâk

edememekle beraber, kongreye iltihakını kongre akabında Subhi yoldaşa bildiriyor. Subhi kongreden evvel Bakûda toplanan Şark Halkları kongresine de faal olarak iştirâk ediyor ve bu kongreye iştirâk eden şöven milliyetçi unsurların maskesini yırtıyor. Hatta bu kongreye iştirâk edip konuşmak için söz istiyen Enver paşayı konuşturmamak için şiddetle mücadele ediyor. Neticede Enver paşanın nutkunu, eğer kaydımda yanlış kalmadıysa, mahud provokatör Mehmed Eminin okuduğunu Bakûya avdetimde işitmiştim. Bu hadise dolayısiyle Subhi daha o vakit Mehmed Eminin çehresini tayin etmiş olmalıydı.

Parti teşekkül ettikten sonra Subhi Türkiyeye gitmek için hazırlanmağa başlıyor. Hususiyle milli müdafaa alemlarını ile temas etmek ve Türkiyede faaliyet şeraitini anlamak için gönderilenlerden Süleyman Sani avdet edip çok müsait haberler ve hatta hemen Türkiyeye azimet etmesine dair davetnameler bile getirdikten sonra partinin, bütün teşkilat cihazları ile birlikte açıktan açığa Türkiyeye naklini kararlaştırıyor.

İşte tam bu sırada (1920 senesi Eylül sonları) ben de avdet ediyorum. Benim Türkiyedeki tedkikatım, temas-

larım başka nehiceler vermişti ve bana karşı yapılan muamele (beni memleketten çıkardılar)büsbütün başka idi.

Subhi,kendi inkilâbı mecrasında,Türkiyeyi istilacılardan kurtarmak için samimi ve enerjili surette çalıştığı sıralarda milli burjuvazi ve onların adamları da boş durmamışlardı.Şöveniet burjuvazi Türkiyede «Subhi memleketi Ruslara vermek ve bu suretle memlekete hakim olmak istiyor" deye halk arasında geniş provokasyon haberi yaymışlardı.İnkilabın insanî çizgilerine vakıf olmıyan ve mukabil propagandadan mahrum kalan halk arasında esaslı tesir yapmışlardı.Zaten burjuvazikendi işlerine gelmiyen propagandaya katiyen imkân da vermiyordu.Hatta benim bu sahadaki küçük bir hareketimi görünce beni hemen memleketten dışarı çıkardılardı.Hatta bu provokasyon Bakûda dahi «Subhi ve Salih Zeki Türkiyede silah gücü ile inkilâp yapmak istiyorlar" şeklinde olarak bazı sahte komünistler tarafından yayılmıştı.Bu cereyanın başında Yakup duruyordu.

Türkiyede milli müdafaa alemdarları,halkın sureti

ummiyede bolşevizme karşı olan büyük sempatisini gördüleri için ictimai inkilâptan çok korkuyorlardı. Burjuvazi ve onların mümessillerinin Subhiye karşı gösterdikleri dostluk ve onu, birlikte çalışmak için davet edişleri hep sahte ve yapmacık idi. Anadolu burjuvazisi ve şöven milliyetçi alemderları her türlü provokasyon ve tedhişe karar vermiş bulunuyorlardı. Komünistler için memlekette hakiki olarak legal surette çalışmak imkânı yoktu. Milli burjuvazi kendine göre bir bolşevikilik tarzı uydurmuştu. Halka kendilerini bolşevik diye satıyorlardı, öbür taraftan ise hakiki inkilâpçı cereyan taraftarları aleyhinde her türlü iftiralar hazırdı.

Hatta Subhinin verdiği talimata göre birleşik cephe hakkında teatii fikretmek üzere temasda bulunduğum en nüfuslu alemdarlardan biri bana:

„Memleket dahilinde aşağıdan teşkilât ve hareket katiyen caiz olamaz, çünki bu, ordunun inhilalini ve binnetice memleketin istilasını mucib olur." deye açıkten söylemişti.

. . . .

Ben Subhiye verdiğim raporumda bu vaziyeti,burjuvazi tarafından,ictimai inkilâp ve umumiyetle inkilâp hareketleri aleyhinde ve Subhinin şahsına karşı yapılan provokasyonu ve sairayi mufassalan izah ettim.ve şifahen uzun uzun anlattım.Partinin açıkta olan teşkilatı ile legal bir surette memlekete girmesi caiz olamıyacağını ve Türkiyede ancak illegal çalışabileceğini musırren beyan ettim.

Subhi raporumu takdir ve tasvibetti.Alâkadar bütün organlara tebliğ etti.Yalnız gidiş tarzına dair emri vaki olarak hesab eylediği kararı değiştiremedi.Düşünmedi değil,çok düşündü;fakat bu vaziyetten çıkabilecek elastikiyeti gösteremedi.Bu hususda onunla baş başa şahsî çok konuştuk,fakat bir şey çıkmadı.

Subhi raporda gösterilen vaziyete inanıyormuydu? İnanıyordu,fakat gene de Süleyman Seminin getirdiği müsait haberler ve davetnamelerden ümide düşmekten kendini alamıyordu.Fakat Subhi,vaziyetin bütün tehlikelerini takdir etmekle beraber,küçük bir ümide sarılarak uçuruma atıldı.Hatta Subhu giderken gerek kon-

disinin ve gerek yoldaşlarının Türkiyeden kaçmağa mecbur kaldıkları takdirde lazım olacak vesikaları da almıştı. Tehlikeyi bu kadar kat'i takdir eden Subhiyi bu riske acele ile atılmağa mecbur eden sebebler, o zaman benim fikrimce şunlardı:

1- Mahud provokatör Süleyman Saminin getirdiği iyi haberlerin ve aldığı davetnamelerin verdiği ümit;

2- Odesa veya Kırımda iken (iyi hatırlıyamıyorum) Türkiyeye gideceğini Komünterne vadettiği halde gidememiş olduğu, bu defa da gitmeği kararlaştırdığı halde gitmemesi caiz olamıyacağını ve tarzı hareketini değiştirmeğe de imkân olmadığını düşünüyordu.

3- ...Türkiyede silah gücüyle inkilâp yapmak istiyorlar provokasyonunu, Subhi de biliyordu. Bunun Bakûde müellifi Yakub olduğuna kaildi, ve zaten o sırada Yakub dahi Türkiyeye gidiyordu. Subhi Yakubla anlaşamamıştı. Onun daha evvel Türkiyeye gidip orada aleyhtar rol oynıyacağından korkuyordu.

4- Az bir zamanda gizliliğe geçmek hususundaki te-

reddüdünün,bütün efradı ve cihazı ile birlikte açıkta bulunan partiyi gizli tutarsa,milli cebhecilər üzerinde daha fena tesir yapacağını ve daha çok huylandıracağını düşündüğünden ileri geldiğini zan ediyorum.

5- O vakıt Şark Şurasının bazı unsurlarının fikirleri teşkilat aleyhinde idi.Subhinin bir an evvel Türkiyeye gidip filiyat ile bu fena fikirleri tashih eylemek istemiş olması dahi mümkündür.

Yoksa Subhi hakikati halde açık ve gizli faaliyet usullerinin her ikisinden istifadeyi tasmim etmişti. Fakat"inkilap riskeiş olmaz,ne yapalım ölecek olsak da gitmeliyiz„ diyerek gitti.

Yakub 1919 senesi ortalarında Bakıya geldi.Müsavatın liderlerinden Talib zade Yusuf Ziyanın yakın dostu ve arkadaşı idi. Tebrizde Türk mümessilliğinde türk ordusunda fahri zabitlik yapan Yusuf Ziya ile beraber çalışmışlardı.

Yusuf Ziya tarafından teşkil ve Müsavat hükümeti tarafından para ve sair vesaitle techiz edilen karargâhta çalışmıya başladı.Yavaş yavaş bolşevik

yoldaşlar bu karargâha kadar sokuldular,ve Yakubu ele aldılar.Azerbaycan inkilabına hizmet ettirdiler.Fakat onun istediği inkilabın ancak mahdut ve kendi istedikleri şekilde bir inkilâp! tanibaret olduğunu zaman isbat etti.Hakiki proletarya inkilabına doğru bolşevikçe yürüyemedi.

Mustafa Subhi yoldaşları ile Türkiyeye gittiği sıralarda,Yakub dahi ayrıca olarak Türkiyeye gitti.

Mustafa Subhiyi ve inkilapçı yoldaşlarını hakaret ile,ölümle karşılıyan Anadolu milli burjuvazisi,Yakubu bunun tamamen âksine olarak karşıladı.Gider gitmez onu şark cebhesinde bir nişancı taburuna kumandan tayin etti.Artık Yakub kendi öz kampına kavuşmuştu.Onun bundan sonraki hayatını bilmiyorum,şüphesiz ki bizim değil.

Subhi Türkiyeye gider gitmez misafirlik bahanesi ile şark cebhesi karargâhında yoldaşları ile beraber burjuvazi tarafından esaret altına alındı.

İki üç gün izaz ve ikram etmişler,fakat Subhide aradıklarını bulamamış olmalılar ki hakkındaki muamele

değişmiş.Bir müddet orada kalan yoldaşlar,ikinci kânun sonlarında Sovyetlere geri dönmek üzere güya serbest bırakılıyorlar.Yoldaşlar hemen Erzurumdan Trabzona hareket ediyorlar,fakat yolda yine de onları jandarmaların muhafazası altında bulunduruyorlar.Kiçkimse ile temas etmelerine izin verilmiyor.Hatta yoldaşlar bir ekmeği,jandarmalar vasıtasıyle,bir altın liraya almağa mecbur kalıyorlar.Provokatör Süleyman Sami ve Mehmed Emin ise artık maskelerini atarak onları bu yol üzerinde terk ediyor ve açıkça kendi efendilerinin tarafına geçiyorlar.

Yol üzerindeki emekçi köylülerin bütün sempatileri bu hakiki kurtarıcıları tarafında olmakla ve o vakıt Türkiye kızgın inkilâp vaziyeti içinde bulunmakla beraber,teşkilatsızlık ve rehbersizlik yüzünden onlar burjuvazinin cinayet plânının hayata geçmesine mani olamıyorlar ve yoldaşlara hiç bir yardımda bulunamıyorlar.Burjuvazi ise iyi düşünülmüş ve hazırlanmış müntazam bir plân dahilinde hareket ediyor.Hatta bunların mümessillerinden ve o vakıtki Erzurum valisi deli Hamit Trabzon milli müdafaasının hitabeni

" Eğer bu hainler Zigana dağının çığlara arasında gömülmezlerse,Kara denizin kara dalgalarında boğulsunlar" diye açık bir telgraf yazıyor.Trabzondaki adamlara da bunu kendilerine yakışacak bir rezillikle yerine getiriyorlar.

Kafile Trabzona gelecegi gün çarşı ve pazarda tellallar bağırıyor,bütün dükkânlar kapattırılıyor, ne kadar bakkal ve esnaf varsa,burjuvazinin cinai hailesini seyretmek için Değirmen dereye koşturuluyor.Değirmen derede yoldaşlarımızın şehire girmelerine bile meydan bırakılmıyor.Burjuvazi ve adamları tarafından soyuluyorlar,cop çakısına varıncaya kadar bütün silâhlara alınıyor,ve türlü hakaretler arasında evvelce hazırlanmış bir motöre bindiriliyorlar.Güyaki Sovyetlere hareket ediyor.

Pacanın en alçak ve haileli perdesi denizde oynanıyor.Her türlü silâhtan mahrum yoldaşlarımızı öldürmeğe memur edilen tepeden tırnaklarına kadar silâhlı resmi ve gayri resmi cellatlar kafilesi dahi ikinci bir motörle bir müddet sonra arkalarından hareket e-

diyorlar.

Denizdeki fırtına sebebiyle yoldaşlarımızın motörü çok ilerilemiyor. Sürmene civarında bir koya sığınmaya mecbur kalıyor. Yoldaşlar sahile çıkıp ateş yakıyorlar. Rivayete göre orada et tedarik edip kebap yapıyorlar, (Erzurumdan Trabzona kadar altı yedi günlük araba yolunu hemen aç denecek bir halde gelmeğe mecbur kaldıklarına ve Trabzonda dinlenip yemek yiyemediklerine göre ilk fırsatta karınlarını doyurmak istemiş olmaları pek makuldür), fakat arkalarından hareket etmiş olan cellatların motörü de güya fırtına münasibetiyle oraya geliyor. Bu cellatlar dahi sahile çıkıp arkadaşlarla tanış oluyorlar.

Şüphesiz yoldaşlarımız Türkiyede ilk propagandalarını saf deniz çocukları zannettikleri bu canavarlara yapmışlardır. Galiba Trabzondan hareket ettiklerinin ertesi günüdahi biraz hava sükûnet bulunca Sürmene civarındaki bu küçük koydan cihan proleteryasının ve mazlumlarının vatanına doğru hareket ediyorlar Diğer motörde arkalarından açık denizde silahlı caniler silahsız yoldaşlarımızın motörüne hücum ediyorlar

Ne oldu? İş nasıl geçti? Buna dair hiç bir şey işitemedim;fakat caniler yoldaşlara tabiatiyle galip bir vaziyette bulunuyorlardı.Yalnız burası malum ki yoldaşları motörün baş altındaki anbara doldurıyorlar (benim tahminime göre evvelce güya yoldaşları soymak isteer gibi görünmüşlerdir,halbuki yoldaşlarımız zaten Trabzonda burjuvazi tarafından dahi soyulmuştular.) Sonra birer birer anbardan çıkarılıp öldürüldükten sonra denize atıyorlar.

Yoldaşlar teker teker anbardan çıkarılıp öldürülürken Mustafa Subhinin,canilerden birinin silahını elinden kapıp almıya muvaffak olduğunu fakat kullanmıya vakıt bulamadan diğer bir cani tarafından arkadan atılan bir kurşunla başından vurulup öldüğünü; Ktem Nejadın ise,canilere karşı „ niçin böyle iş yapıyorsunuz, biz sizin için çalışıyoruz,sizi kurtarmak istiyoruz" diye propaganda yaptığını,cinayete iştirak edenlerden birinin ifadesine atfen hikâye edenler oldu.

X X
X

Kurbanlar kafilesini taşıyan motörden karaya canlı olarak iki nefer çıkarılmış.Birisi Subhi kafilesine dahil tayyareci Tevfik adında bir provokatör,güyaki canilere çok yalvarmış ta ona merhamet edip öldürmemişler !... Diğeri de Subhi yoldaşın genç ve güzel zevcesi Meryem. Bakülü bir rus kızı.Bu kızcağızı motörden çıkarıp Trabzona götürmüşler.Kitalin baş müretteplerinden Kâhyanın evine vermişler.Bir kaç gün orada tutulmuş ve her türlü tecavüzlere maruz kalmış bir kaç gün sonra Meryemin kendini bu canilerin elinden kurtarıp memleketine göndermeleri ricası ile Sovyetler mümessilliğine yazdığı bir mektubu ele geçince diğer bazı eşirraya teslim edilmiş,onlar da alıp Lâzistan tarafına götürmüşler ve orada bir müddet tecavüz ve hakaretten sonra öldürmüşler.

\+ + +

Subhi yoldaşın validesi Nimet hanımın bu faciadan müteessir olarak aklını kaybettiğini ve bir doktorun zevcesi bulunan kız kardeşi Fitnet hanımın da kederinden hastalanıp öldüğünü işitmiştim.

S.Zeki

Subhinin Değerli Arkadaşlarından Bazılarına Dair de Bir-Kaç Söz.

Subhi yoldaşı yad ederken Etem Nejadı hatırlamamak haksızlık olur. Filhakika onun Subhi harekâtındaki iştiraki altı aydan ibaret, fakat Türkiye amele hareketlerinde çok devamlı, hizmeti de çok büyüktür. Ben kendisiyle şahsan 1920 Ağustosunda Trabzonda tanış oldum: cenub bürosunun davetine İcabet için Odesaya gitmek isteyen bu çok samimi ve emekdar proletarya hadimini ve yoldaşı ateşli yazıcı ve marksist Hilmi oğlu Hakkıyı (Kafkasyada Arab Hakkı adıyle maruftur), bu kıymetli inkilâpçıları daha evvel, Subhinin yanına göndermek istedim, delâlet ettim vegittiler. Nejad her inkilapçı gibi bende de çok tatlı ve derin intibalar bırakmıştı.

Nejad yoldaş kuvvetli bir hatib değil, fakat kıymetli ve ajitatör, çok kabiliyetli ve aktif bir teşkilâtçı, alçak gönüllü, elinden iş gelir bir inkilâbçı, Hilmi oğlu Hakkı ateşli yazıcı, iyi bir marksist ve inkilâbçı idi.

Bir kaç söz de Topçu Hakkı için:

Komünist, Subhi ile şahsan da çok yakındı. Kızıl türk alayının Gürosta ve Yağcıda Taşnaklarla harb ettiği vakıt birinci taburun kumandanı idi. Hakikaten kahraman bir yoldaştı. O vakıt alayın kumandanı olduğu halde, Yağcıda hezimet tehlikesi baş gösterince alayı bırakıp geri kaçan provokatör Mehmed Eminin bu yüzden can düşmanı idi. Her vakıt Mehmet Emin için, „bu pezevenk bizi de satar" diye Subhiye şikâyet ederdi.

Subhi ile birlikte Türkiyeye gitti. Erzurumla Trabzon arasındaki yolda maruf provokatörler Mehmet Emin ve Süleyman Sami maskelerini atarak ulu ölüler kafilesinden ayrıldıkları sıralarda, orada bulunan bazı eski tanıdık ve dostları Hakkıyı da kafileden ayırmak ve bu suretle „kurtarmak" isteyorlar.

„Arkadaşlarım ölürlerse ben de öleceğim" demiş ayrılmamış. Hakikaten de yoldaşlarıyle beraber öldü.

\+ + +

Subhi yoldaş kendisi Türkiyeye gitmezden evvel şark vilayetlerine de Kürt Maksut isminde bir ajita-

tör göndermişti.Onu dahi Subhi hadisesinden sonra idam etmişler (iyi hatırlamıyorum galiba Erzurumda). Bu yoldaş öldürülürken: „toprağa dökülecek kanlarından kızıl inkilâp çiçekleri açacağını" söylemişti... Aradan tam on beş sene geçti.Ulu ölülerimizin yalnız „toprağa dökülen kanlarından değil", fakat Kara denizin kara dalgalarına karışan kanlarından kızıl çiçekler yetiştiğini memnuniyetle görüyoruz.

Yoldaşlarımızın öldürülmeleri hadisesi,o vakit dahi bizi ağlatamamış,ancak gayiz ve intikam duygularımızı şiddetlendirmişti.Şimdi de bu satırları şikâyet için yazmıyoruz,yalnız onların kıymettar hatıralarını takdis bahanesi ile nefret ve lânetimizi katillerin ve cihan burjuvazisinin yüzüne bir defa daha tükürmek için yazıyoruz.Bunlar bizim için çok büyük ziya olmakla beraber yeni nesil bundan ürkmemeli,belki ders almalı ve zamanı gelince de düşmanlarla o kadar katiyet ve azimle hesaplaşmalıdır.

20/I/1936 S.Z.

EK 5

В _____ часть КУТВ

Фамилия Кушаркоў
Имя, отчество Салих Зеки
Адрес и телефон: Бол. Малъчановка
дом № 24/2 кв. 3 тел. 3-79-49

Заявление

Прошу принять меня на работу в Университет в качестве преподав

Сообщаю о себе следующие сведения:
Дата рождения 1903 национальность Туркес
Социальное происхождение служащ
Образование высшее Спец. образование _____
Партийность б/п с _____ г. б. № 1123727
член профсоюза 1920 с _____ г. б. № 1529607
педагогич. стаж с _____
семейное положение холостой
Состояние на военном учете: состав _____ группа _____ категория Военнообяз. не состоит

Дата _____ Подпись Салих Зеки

РАСПОРЯЖЕНИЕ О ЗАЧИСЛЕНИИ

Должность _____
Оклад _____
С "___" _____ 193___ года
На _____ испытание на временную работу сроком по _____

Подпись _____
Дата _____
Утверждаю:

KUTV ..... BÖLÜMÜ

Soyadı: Kuşarkov
Adı ve baba adı: Salih – Zeki
Adresi ve telefon nosu: Molçanovka, No.24/2, Daire 8, tel. 3-79-49

DİLEKÇE

Üniversitede ..... *tercüman* .....olarak işe alınmamı rica ederim.

Hakkımda aşağıdaki bilgileri sunarım:

Doğum tarihim *1883*, milliyetim *Çerkez*

Sosyal menşeğim *memur*

Öğrenimim *üniversite*, özel öğrenimim---

Parti üyeliğim *1919*, üye kartım No.*1112727*

Sendika üyeliğim *1920*, üye kartım No. *1529600*

Öğretmenliğe başlama yılım ---

Medeni halim *bekâr*

Askerlik durumum: *Bölük* ..... *grup* .....

Kategori *Yaşım elvermiyor*

Tarih: ..... İmza*: Salih-Zeki*

ATAMA EMİR NAMESİ

Görevi

Maaşı .....

.../..../...../ tarihinden

.../..../...../ tarihine kadar

deneme süreli geçici olarak atanır.

İmza:

Tarih: .....

Tasdik ederim:

Личная карточка № 5443

Коммунистический Университет трудящихся востока имени тов. СТАЛИНА

МОСКВА

1. Фамилия
2. Имя
3. Отчество
4. Дата рождения
5. Происхождение
6. Национальность
7. Образование
8. Спец. образование
9. Партийность
10. Чл. союза, сим.
11. Семейное полож.
12. Педагог. стаж
13. Где ещё работал
14. Дата поступления

Должность
Должность
Должность
Должность

16. Адрес
17. Прописан
18. Подлежал
19. Дата увольнения
20. Причина увольнения

STALİN yoldaş Kimlik Kartı No. 5443
Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi
- Moskova - Görevi *Türkçe çevirmeni* maaşı: *Ücretli*
Görevi ..... maaşı: .....
Görevi ..... Maaşı: .....
Görevi ..... Maaşı: .....

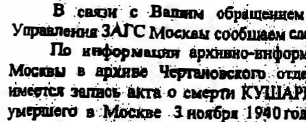
1. Soyadı: Sali-Zeki - Kuşarkov 15. Nereden gelmiştir .....
2. Adı: Sali-Zeki
3. Baba adı: İsmayloviç 16. Adresi B.Molçanovka No.24, Daire 8, tel. 3-79-49
4. Doğum tarihi: 1883
5. Menşei: Memur 17. Cezalar .....
6. Milliyeti: Çerkez .....
7. Öğrenimi: Üniversite 18. Teşvikler .....
8. Özel öğrenimi : ..... 19. İşine son verilme tarihi 1/IX-35

9. Parti üyeliği: T.R.K.P – 19 yılından 20. İşine son verilme nedeni: Madde 110
10. Sendika üyeliği: 20 yılından sözleşmeli kadroya geçişi .....
11. Medeni hali: bekâr .....
12. Öğretmenlik yılları .....
13. Başka işyerleri: Yoktur *kitaplar* .....
14. İşbaşı tarihi 1-III-34 .....

Kimlik Kartını
Düzenleyen:

EK 6

Salih Zeki'nin Ölüm Belgesi

В связи с Вашим обращением в архивно-информационный отдел Управления ЗАГС Москвы сообщаем следующее.

По информации архивно-информационного отдела Управления ЗАГС Москвы в архиве Чертановского отдела ЗАГС Управления ЗАГС Москвы имеется запись акта о смерти КУШАРКОВА САЛИ-ЗЕКА ИЗМАЙЛОВИЧА, умершего в Москве 3 ноября 1940 года в возрасте 57 лет.

Одновременно органы ЗАГС сообщили, что для установления сведений о родственниках КУШАРКОВА С.-З. И., необходимо указать ФИО лиц, отношении которых составлены записи актов гражданского состояния.

Medenî Durum ve Nüfus Genel Müdürlüğü (MHNGM) Moskova Dairesi Arşiv Bilgi Şubesi'ne dilekçenizle ilgili olarak aşağıdaki hususlar bilgilerinize sunulur:

Medenî Durum ve Nüfus Genel Müdürlüğü Moskova Dairesi Arşiv Bilgi Şubesi'ndeki bilgilere göre, MHNGM Moskova Daire Müdürlüğü Çertanovsk Şubesi'nin arşivinde, 3 Kasım 1940 tarihinde, 57 yaşında Moskova'da vefat eden SALİ-ZEKA İZMAYLOVİÇ KUŞARKOV'un ölüm kaydı bulunmaktadır.

MHNGM makamları ayrıca, S.-Z. İ. KUŞARKOV'un akrabaları hakkında bilgi tespiti için, nüfus durumlarına dair belge tanzim edilmiş kişilerin adı, soyadı ve baba adı bildirilmesi gereklidir.

KARANLIKTA KALMIŞ BİR EYLEMCİ: İTTİHATÇI KOMÜNİST SALİH ZEKİ (KUŞARKOV)

Arsen Avagyan, yalnızca Türkiye komünist hareketi tarihinde değil, ama aynı zamanda Türkiye tarihinde ve Ermeni soykırımında çok tartışmalı bir yere sahip Deyr-ül Zor mutasarrıfı, Türkiye Komünist Teşkilâtı kurucu-yöneticisi Salih Zeki'nin yaşam öyküsünü, Ekim Devrimi'yle yaşadığı büyük dönüşümle birlikte ele alıyor. İlk kez Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) ve Rusya Devlet Siyasî ve Sosyal Tarih Arşivi (RGASPİ) belgelerini kullanarak, kapsamlı bir bibliyografyaya dayalı olarak Salih Zeki'nin gerçek doğum ve ölüm tarihleriyle birlikte kimliğini ve kişiliğini irdeliyor, yürüttüğü çalışmalar hakkında kapsamlı bilgi veriyor.

TKP kuruculuğundan önce Azerbaycan Devrimi'nde çok önemli bir rol oynayan, devrimci komite içinde yer alan ve Rusya Komünist Partisi (Bolşevik) üyesi olan Salih Zeki'nin, 1936'da yazdığı ancak yayınlanmamış "Subhi Yoldaş ve 16 Şehitler" başlıklı makalesi ilk kez bu kitapla birlikte gün yüzüne çıkıyor.

SOSYAL TARİH YAYINLARI

ISBN: 978-605-4513-47-5
9 786054 513475